Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 58 (14782) 1992 чылдын март 25, среда

Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

АТ САЛЫЫШКЫНЫН СОҢГААРЛАТКАН

МОСКВА. Федеративтиг керээге ат салыышкыны 1992 чылдың март 31-де Кремльге болур дугайында Россия Федерациязының Президентизиниң парлалга албан чери дыннаткан.

Ол керээге ат салыышкыны бо чылдың март 25-те болур ужурлуг турган. Ону соңгаарлаткан чылдагааны түгле организастыг айтырыглар-биле холбашканын Россия Президентизиниң парлалга албанынын дыннадыында демдеглээн.

Россия Федерациязының составынга кирип турар республикаларның, а ол ышкаш крайларның болгаш областарның удуртукчулары Федеративтиг керээге баш бурунгаар эге ат салыышкынын моон мурнунда кылган турган.

Татарстан болгаш Чечня олар Федеративтиг керээге эге ат салыышкынындан ойталаан.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинде

ЭТ-ХӨРЕҢГИ САДАРЫН ЧУРУМЧУДАР

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели бодунун хуралында республика девискээринде күрүне эт-хөреңгизин садып, орнап турарының дугайында айтырыгны чугаалажып көргеш, «Тыва Республиканың девискээринде күрүне эт-хөреңгизин хоойлуну хажыды садып-сайгарарын болдурбас дугайында» доктаалды хүлээп алган.

Ынла айытканы-биле алырга, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның удуртукчулары сөөлгү үеде күрүне эт-хөреңгизин хоойлуга дүүшпес-арга-биле орнап, садыглап турарының таварылгалары көвүдээн. Тыва Республиканың девискээринде күрүне өнүүзүн эргелеп башкарарын уш аңгы деннелдиг кылдыр аңгылаанының соонда күрүне эт-хөреңгизинин бүрүн эргелиг эөлери болза, бүгү деннелдериң улус депутаттарының Советтери болур, ол эргени оларның эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле комитеттери боттандырар. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң кол чепсек-хөрекселдерин садып-сайгарар ужурлуг апарган таварылгада оон чурумун эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле чогуур комитет тодарадырын доктаатган. Кол фондуларыы, үнези эвээш эт-хөрекселдерни садып-сайгарганындан кирген акша-хөреңгилерни бүдүрүлгениң эргезинге арттырар, ынчалзажок онуң күш-ажыл төлевириңче болгаш бүдүрүлгениң хуузкудулга фонтузуңче киирер эрге чок.

Бүдүрүлгелериниң үстүнде турар организацияларыбыле күрүне эт-хөреңгизин арендалаар талазы-биле ооң мурнунда чарган керээлерин 1992 чылдың апрель 20-ге чедир катап эге чарарын Тыва Республиканың Эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединге дааскан. Бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның эт-хөреңги комплекстерин, а ол ышкаш федералдыг, күрүне болгаш муниципалитет өнүүзүнде бажың-балгаттарны, түүгларны арендага бээрин Эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди болгаш Советтериниң чогуур комитеттери министерстволарның, ведомстволарның, бүдүрүлгелериниң белеткеп киирип кээри, аренда керээлериниң төлевилелдериниң үндезинге боттандырарын доктаатган.

Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң эт-хөреңгизин контроль чок садып-саарар чорукту соксадыры-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаалында даараазында хемчегларни көргеп:

Эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди (Сарбаа), улус депутаттарының Кызыл хоорай болгаш районнар Советтериниң күүскомнарының эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле комитеттери;

федералдыг, республика болгаш муниципалитет өнүүзүнге хамааржыр бүдүрүлгелериниң эт-хөреңги талазы-биле ажыл-агыйжы чорудулгаларын шыңгыы контрольга алыр;

күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң эт-хөреңгизин кооперативтерник, эштежилгелерник, акционер нийтилелдериниң балансызынче дамчыдып турарының, а ол ышкаш хамаатыларга автомобильдерни, механизмнерни база дериг-херектерни сатканының хоойлуга дүгжүр-дүүшпезин хынаар талазы-биле эргежок чугула бүгү хемчегларни алыр, РСФСР-ниң күштүг бооп турар хоойлужудулгазынга дүүшпес садыглажылга дугуржулгаларын үзер болгаш ол дээш бруулуг эрге-дужаалдыг кижилерге харыысалга онаар талазыбыле хемчегларни ап чорудар.

Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң кол чепсек-хөрекселдерин садып-сайгарар ужурлуг апарган таварылгада оон чурумун эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле чогуур комитет тодарадырын доктаатган. Кол фондуларыы, үнези эвээш эт-хөрекселдерни садып-сайгарганындан кирген акша-хөреңгилерни бүдүрүлгениң эргезинге арттырар, ынчалзажок онуң күш-ажыл төлевириңче болгаш бүдүрүлгениң хуузкудулга фонтузуңче киирер эрге чок.

Бүдүрүлгелериниң үстүнде турар организацияларыбыле күрүне эт-хөреңгизин арендалаар талазы-биле ооң мурнунда чарган керээлерин 1992 чылдың апрель 20-ге чедир катап эге чарарын Тыва Республиканың Эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединге дааскан. Бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның эт-хөреңги комплекстерин, а ол ышкаш федералдыг, күрүне болгаш муниципалитет өнүүзүнде бажың-балгаттарны, түүгларны арендага бээрин Эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди болгаш Советтериниң чогуур комитеттери министерстволарның, ведомстволарның, бүдүрүлгелериниң белеткеп киирип кээри, аренда керээлериниң төлевилелдериниң үндезинге боттандырарын доктаатган.

СЕМИНАР-ХУРААЛ

Улус депутаттарының район, кодээ Советтериниң, оларның күүскомнарының даргаларының, оралакчыларының база күүскомнарның культура килдистериниң, районнарның шериг комиссариаттарының ажылдакчыларының семинар-хуралы Кызылда эртип турар. Ону Тыва Республиканың Дээди Соведиинин Даргазы К. А. Бичелдей ажыткан.

ССРЭ-ниң сандарап дүшкени шеригге нийти байдалды баксыраткан. Амгы нарын, берге байдал шериг хүлээлгезин эрттирип турар оолларга улуг шаптыкты таварыштырып эгелээн. Шериг албанынан чамдык кижилер дезин, чаштып чоруп турар. Шериг баар дээн аныяк оолларның баш удур белеткелин канчаар экижидерил, чүүү кылза экил, оларның байырлыг уделгезин чүге кылып болбазым? Бо чугула айтырыгларны Тыва Республиканың шериг комиссары **В. И. Козлов** бодунун чугаазынга илередип, республикада шериг баар аныяктарның баш удур белеткелинге хамаарыштыр санаалдарын киргген.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **В. В. Содунам** республикада шериг херээниң чамдык айтырыгларынга хамаарыштыр чүве чугаалаан. Чугаалашкан айтырыг талазы-биле саналдарны Тыва Республиканың иштики херектер министриниң оралакчызы **Р. Г. Антов**, кадык камгалал министриниң оралакчызы **О. Х. Ондар**, улус өөредилге министриниң оралакчызы **Л. Т. Марченко**, республика прокурорунун оралакчызы **С. Н. Абрамов**, Дээди Советтиң Эрге-хоойлу, политика комитединиң даргазы **Н. А. Ондар**, чамдык районнар Советтериниң күүскомнарының даргалары болгаш оскелер-даа бергеи. Семинар ажылын уламчылап турар.

СИБИРЬНИҢ «ХЛЕБ» АССОЦИАЦИЯЗЫ

Новосибирск хоорайга Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүн хлеб бүдүрер улуг-улуг бүдүрүлгелериниң удуртукчулары чыылганнар. Олар рынок харылзаалаарының амгы үеэинде амыдыралга эң чугула алырның ажыл-чорудулгазын ден-дески болдуларының айтырыгларын чугаалашканнар.

Чөвүлел хуралга Тыва Республиканың хлеб-бүдүрүлге каттыжыышкынының төлөөлекчилери база киришкен. Чыыштын чүгүла түүнеллериниң бирээзи — Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүн хлеб бүдүрүлгелериниң тускай ассоциациязын тургусканы. «Сибирьнин болгаш Ыраккы Чөөн чүктүн хлеб» ассоциациязының долу эргелиг кежигүнүнге Тываның хлеб болгаш макарон бүдүрүлге каттыжыышкыны хүлээп алдынган.

Ассоциацияның сорулгазы болза, ажылдап турар аарыгларны чаартыры, чааларын тудары, мурнакчы технологияларны ажыглаары, а кол чүүл — чокну хлеб болгаш булочка, кондитер кылыглары-биле челиштир хандырары болур. Ол ышкаш бүгүле хлеб заводтарының орулгалыг ажылдаары — хүннүң чугула айтырыы болурун демдеглээш, бо талазыбыле кылыр ажылдарны тодаратган.

Тыва Республиканың хлеб болгаш макарон кылыгларының бүдүрүлге каттыжыышкынын чоокку үеде рыночка таарыштыр эге организастап, «Тыва хлеб» ассоциациязын тургузарыбыле боттуг хемчегларни ап эгелей бергеи.

(Бистиң корр.).

ПЛЕНУМ БОЛГАН

Күрүне садыының ажылдакчыларының профэвилел рескомунуң пленуму болуп эрткен.

Амгы үеде профэвилелдиң од адырында тургустунуп келген байдалдың дугайын ол профэвилел рескомунун даргазы турган Э. Ш. Ондар кыска чугаазынга демдеглээн. Чүл дээрге моон мурнунда реском ам ийи аңгы кылдыр тургустунуп турар, кооперация ажылдакчыларының профэвилели аңгыланган — чаа комитет тургустунган болгай. Ынчангаш садыг ажылдакчыларының, нийтиниң чемненилге черлериниң ажылдакчыларының профэвилел комитеди тургузарының айтырыы тургустунуп келгени бо.

Баштай-ла ол рескомунуң азының дугайында айтырыгны пленум кежигүннери шиитпирдээннер. Оларның хей кезиниң саналын өзугаар онуң мынчаар адаан: Тыва Республиканың садыгын, нийтиниң чемненилгезинин болгаш саарылгалыг бүдүрүлге ажылдакчыларының профэвилел комитеди.

Ооң даргазынга ажылдап турган Э. Ш. Ондарның өске ажылче шилчээнин барымдаалааш, ол профэвилел комитединиң даргазынга ооң мурнунда ол комитеттиң даргазының оралакчызынга ажылдап турган Е. Г. Гончаренкону соңгаан. Е. Г. Гончаренкону Россияның профэвилел ТК-зының составынга база Тываның профэвилелдериниң республика чөвүлелиниң составынга киргген.

Пленумнуң ажылынга профресчөвүлелдиң даргазының оралакчызы Г. И. Насюрюн киришкен болгаш анаа санал бергеннериң айтырыгларынга хамаарыштыр чүве чугаалаан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

КЫШТАГЛААШКЫН: байдал кандыгыл, көрээли

МЫНЧААР АЖЫЛДААРГА БОЛУР БЕ?

Чөөн-Хемчик райкүүскомунун, кодээ ажыл-агый эргелелиниң харыысалгалыг ажылдакчылары малчын кыштагларже үнүүшкүнү кылган. Районнуң кодээ ажыл-агый эргелелиниң даргазы, районнуң күүсекчи комитединиң даргазынын оралакчызы Б. Ч. Монгушка баштаткан бир болук «Хорум-Даг» колхозтуң малчыннарының кыштагларынче чоруптувус.

Эң-не баштай малчын Николай Монгуштун аалынга келдивис. Малчын 300 хире хураган кадарып турар. Үнүүшкүн болуп турган үеге чедир 100 хире хураган аарыг-аржыктан база арыпдоруп баксыраан өлген. Малчынның бодунун күжүбиле эрткен чайын белеткеп алганы 31 тонна сигени төнген, колхозта малчынның коданында сөөртүп аппарын бээр сигени чок. Хар кылын болгаш, малды олардыры дыка бергедээн. Хой одарын дарый далбыйдаары негеттинип турар. Бир эвес малчынга дүрген дузалавас болза, ооң коданында байдал улам дорайтап болур.

Малчынның бодунун чурттап олурарының байдалы база берге кижи болду. Ооң аалынга автосадыг чоокта келбээн, хлеб, таакпызы, үзү төнген. — Автосадыг эргелекчизи чамдык малчынарның аалдарынга прямик салып чораан сураглыг болду, бис ооң бараанын көрбедивис. Бараанларны малчыннарга чедиштир үлей саар болза эки чүве-дир ийин — деп, Николай Монгуш чугаалады.

Хорум-Дагның малчыннарында чыл саңында кыштаг солууру чаңчылчаан. Ынчангаш малчыннар, демейле өске кыштагга баар болгай дээш ынзыг чүве ийиңпе, кажаа-хораазының, бажың-балгадының септелгезинче, арыг-силиг чорунче мырынай сагыш салбастаан. Ооң ынай малчыннарның кыштагларын үптээр чорук сөөлгү үеде мырыңай деңдээн. Оорлавга удур кандыгдаа хемчегларни албайн турар.

Аныяк малчын Иван Бадының коданында 274 эр хураган бар. Арып-доруп баксыраан, өлүп хораар хире хураган бо малчынның коданында чок, мал хур кыш ажып болур дээрзин эскердивис. Эвээш-даа болза, сиген базе малчынның коданында бар.

30 хире чыл малчыннаан хоочун хойжу Лаҗар-оол Монгуштун кадарып турары ийи дугаар төрүүр 367 хоюнун оолдаары адактарган, хураганнарындан хорамча ам дээрезинде чок. Тыртар хураганнар бар. Мал эмчилери хураганнарын мага-бодун сулараадыр аарыгларга удур тарыышкын чорудар ужурлуг. Малчынның коданында эвээш сула арткан, сиген шүүт чок. Бир эвес бо коданга мал чемин канзыг-бир аргабиле дужүрбес болза, байдал баксырай берип болур.

Роман Монгуштун хойларының оолдаары база колдуунда адактарып турар. Өлген ийи-чангыс хураганнар бар. Төрээн хойларын сүүү чок боорга, малчыннар хураганнарны инек сүүбиле сүттээн шай-биле эмискиктен турар. Чаш хураганнарның даваннары бастынмастап аарыыр аарыг бар. Ол аарыгның диагнозун тургузуп, эмнээр талазы-биле хемчегларни колхозтуң мал эмчилери алыр ужурлуг. Малчынның суур чоогунга белеткеп кааны 8 тонна сигенин Минчиир-оол Монгуш дээрзи оорлаанын колхозтуң удуртукчулары илеткен. Ол сигенни ооң дедир эгидин, сөөртүп эккеп бээр хире болган, ынчалзаа бис малчынның аалынга чораан хунвүүке чедип сөөртүп эккеп бербээн болду. Мал чеми чедишпейн турда, малчынның сигенин дедир эгидер талазы-биле хемчегларни чогуур органнар алыр, ол органнарга хомудалды киирер үе келген хире.

Дөн-Терек сүт-бараан фермазында байдал база берге. Ажаалда, чемгерилгезинин багайындан арып-доруп, аарып-аржааш, эвээш каш чаш бызаалар болгаш саар 15 инек олген. Чаңгыс фермадан саар 15 инекти чидирери дээрге, дыка улуг каража-лыр. Ферманың саанчылары бир хонукта ортумаа-биле 1,7 килограмм сүттү саап ап турар. Бо дээрге, куду көргүзүг-дүр.

Колхозта нийтизи-биле бо чылын оолдаар 3605 хой бар. Бо хүннерге чедир оларның хей кезин төрээн. Камгалап алдынган, биригээр чугаалаарга, бөгүн дириг бар хураганнарның саны төрүүр 100 башка оваштыр 55-60 баш хире. Мал чеми чедипес, агаар-бойдустун берген дээш өске-даа чылдагаанарның уржуудан хураганнар ам-даа өлүп болур. Ындыг үүлдү болдурбазы малчыннардан, мал ажылының специалистериңден хамааржыр. Бир эвес олар ажылынга хоомай хамаарылгалыг хевээр болур болза, хураганнар ам-даа хораар чыгыы. Төрүүр хойлуг беш коданда чем төнүп турар. Республикада нийтизи-биле кыштаглаашкын берге байдалга эртип, мал чеми чедишпейн турда, өске ажыл-агыйлардан мал чеми тып алыры кандыг-ла болду.

Мал чеми четчири-биле белеткеп алыр арга колхозка эрткен чайын турган дизе частырыг чок. Түгле малчыннар боттарының күжүбиле 217 тонна сигенни белеткээннер. Белеткеттинген сигенни өй-шаанда сөөртүп албайн баарга, ол сиген шюлдеринге-ле малдың доо болуп, алыксак-чиксек кижилерниң холунга барган. Ооң ынай бар мал чемин кончуг камналга чок ажылдаан. Мындыг ажыл-агыйжы эвес чоруктуң түүнелинде белеткеп алдынган мал чемин орта ажылдап шыдаваан. Бир эвес белеткеттинген сигенни кышталарга чедирип, шюлде артан сигенни таныылдың хайгаарадынга тургузуп, камналгалыг кылдыр кыжын малга берип турган болза, байдал бо хүннерде черле үүгээр турар ийик.

Хоочун малчын Сарбаа Күүларның сөстери сагыжыма артып калган. Мурнуку үеде Ак-Хая бригадазының малчыннары бедик көргүүлерни чедип ап, республикага алдарзып турганын ол сагынгаш, четпестерниң чылдагаанчарынга доктаагаш:

— Мынчаар ажылдаарыбыска болур бе? — деп, ол айтыырган чүве.

«Хорум-Даг» колхозта тургустунуп келген берге байдал хамыктың мурнунда аагаар-бойдустун байдалындан эвес, а кижилерниң ажылга сула хамаарылгазындан, оларның кошкак ажылдааныдан тыныгган.

Мынчаар ажылдаарыбыска болур бе?

Мерген-Херел МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район.

Дүвүрээзинниг чагаа

ДЕПШИИРИНИҢ ЧАА АРГАЗЫ

«Амдажаан бөрү даг өрү халыыр» деп мерген чугаа бар. Бистин «Бай-Тал» совхозта эрге-хоойлуну каржызы-биле үреп, ажыл-агыйның экономиктиг үндезининге хора чедирип турар удуртукчулар база специалистер-биле шыңгыы демиселди чорутпас болза, хоржок деп бодаар мен. Ирээн кара чудуктарны андаргаш, доорбаштавас болза, ажыл-агый кажан-даа сегивес, харын улам-на дорайтай бээр. Оларның чаңгыс черде тудуп алган уяларын буза шаап, таванганйларын кичигелеп, дазылдарын тура тыртпас болза, үүле-хеерээвис үгдерей бээр деп барды.

Бистин республикавыстың кол экономиказы — мал ажылы болгай. Ындыг турбуже, бистин совхозта байдал сыр дедяр болу берген. Күрүне мегелеп, меге нарядтар тургузар меге бижилгелер чорудар хоочу чогум-на бистин ажыл-агыйывыста болдур эвесте.

Аная чижек кылдыр чамдык фактыларны борта кирип көрейн. Эрткен чайын мал чеминиң белеткели доосту бергенде, совхозтуң удуртукчулары 2225 тонна сиген, 119 тонна силос курлавырлап алганын илеткээннер. Ол чем аймаа кыштаглаашкынны эки ажыл алыныга дөгүм болурдур деп бүзүрел турган бис. Ол бүзүрелдиг үр болбаан. Эндевик дедыр турганы мал чемин хенертен февраль 8-те төнген. Февраль 10-да директор специалистени чыыл алгаш: «Сигет дугайында дүвүрээзин көдүрбелер. Депутат кижи мен. Мээң ат-алдарымче халдаар болзунарны, буруулаар силер» дээш, биске бир статья номчуп берди. Ам канчаар, ындыг-ла чүве ыйнаан дээш февраль 29-ка чедир шыдаштывыс. Ам чеже коргуп, сүртеп орар боор. Шын чүве шын-на болгай. Күрүненин малы кырлып өлүп турда, ходелир, демисежир апаар. Март 1-де байдал-биле мал чеминиң отчёдунда 674 тонна сиген база 119 тонна силос бары илерээн. Ол дээрге меге нарядтар-биле эрткен сан-түн дээрзи билдингир ышкажыл. Нийтизи-биле 182 мун рубльдин материалдыг когаралы тодаргай апарган. А херек кырында мал чеми чок.

Фермада «алдан ала» дээр инектериске чидиртиптер чем чогундан чурттакчыларга үлээр ужурга таварышкан. Мен база бирээзи азыран тур мен. Хей-нийтиниң малын көрүп олурар эвес дээш улус оларны үлежип алган. Чамдык удуртукчулар, специалистер боттарының сигенни харамнангаш, ол «үлешке» киришээн. Улуг-Хемдеп улуг өртектиг эвээш саванны эккээрге-даа, чүге-даа четпээн. Агаардан мал чемгерген кылдыр хей-хей тонна сигенни малчын коданнарга чарыгдаан деп сылдаг-биле үндүр бижипкен. Оон чижээ мындыг: малчын кижи сиген айтырып кээрге, «ГАЗ-53» дээр үш машина иштп курраг сигенни 16 тонна кылдыр оон чек дептеринге бижээш, чарыгдалынга үндүрген дээн фактылар бар. Ол дээрге херек кырында 5-6 тонна-даа четпес сиген ышкажыл. Ийи машина чүүү четпес сигенни бергеш, 7-8 тонна кылдыр бижип ап келген таварылгалар бар. Бо база-ла 3 тоннадан ашпас болдур эвесте. Мындыг чоруктар чылдын-на болуп келген. Ындыг меге арга-биле та чеже-чеже тонна сигенни «агаарже» үндүр бижип «чарыгдаан» чүве.

Малдың өлүр, хораар чоруу чылдын-на көвүдеп кел чыдар апарган. Совхоз директору Чурунай Хертек агаар-биле мал чемгеперни удуртулга болдурган, 23 мун шээр малды 17 мунга эккеп каан. Бир удуртукчу дарга сөөлгү хуралга бистин директорувус 13 мун, шээр малды 17 мунга чедирген деп, мактагылады. Удуртукчу кижиниң билиниин кызыызын көргүүкен, моокка товаанчыг, ыракка ыянчыг сөстер ышкажыл ол.

Чүве мегелеп, бижиир чоруктар-биле 1987 чылдан эгелеп демисежип кирдим. Ол-ла чылдың кыштаглаашкынынын үеэинде бистиң совхозтан 1326 тонна сиген, 117 тонна витаминиг сиген далганы меге нарядтар-биле кирген турда, ол херек кырында шын кылдыр бадыткаттынган чүве. Думчуунга бо хире үстүрүп кээримге безин район удуртулгазы иштики херектер органнары истелгени чорудуп турар дизе-даа, мээн оомга харыы ол олчаан вс чок чиде бергеи. Кым-даа харыысалга чүктевейн артып калган. Совхозтуң нийти когаралынче 93 мун рубльдин материалдыг чарыгдалын киир бижээш, үндүр бижипкен. Бо дугайында «Саазын кырында сараттар» деп материал «Шын» солуна үнген чүве. Ынчан республиканын удуртулгазынга шуптузунга бижимел-биле дыннаткан мен. Оон алыс шынын үндүрер туржук, ынчангы удуртукчулар Кыдаттың улуг аназы дег, шивээни мени болгандыр тургузуп кааш барганнар. Ынчап турда-ла туружмуу черле шимчеш кылбаан мен.

Ам Тыва Республиканың чаа удуртукчулары Ш. Д. Ооржак, К. А. Бичелдей болгаш көдээ ажыл-агый министриниң хүлээлгезин күүседип турар В. О. Оюн оларга 182 мун рубль когаралдың чылдааның дыннадып, бижик чорудуптум. Бо удуртукчулар онуң тоомча чок эрттириптер болза, ажыл-агыйларга ооң-даа хей когаралды чедире бээри чажыт эвес.

1987 чылда 1326 тонна сигенни, 117 тонна витаминиг сиген далганын агаардан тып, мегелээнин дээш совхозувус кол агрономуну турган Кызыл-оол Хомушку районнуң улуг агроному эрге-дужаалче деп-ший берди. Совхозувус директору Чурунай Хертек бо чылын 674 тонна сигенни, 119 тонна силосту база-ла агаардан «тып» эккелгеш, район Совединин даргазы аларды, Чурунай Хирес-оолович ол албан-дужаалында март 5-тен эгелеп ажылдай бергеи. Ам бодап орарга, эки мегелээрле болзунза, девшиир сеп деп чугаа бистиң районга тарай берген турганы үндезиниг болган-дыр эвесте. 182 мун рубльге меге нарядтар тургусканы дээш директорувус турган Чурунай Хертек, кол экономист Чечек Дажы-Сереи, кол бухгалтер Совет Чойгал, кол агроном Олег Монгуш хоойлу өлүгаар харыылаар апаарлар. Күрүне мегелээриниң эстафетазын районнуң статистика эргелелиниң ажылдакчылары хүлээп ап, республика төвүнче дамчыдып тургаанар. Ынчангаш мээң бо тургузуп келген айтырымны республиканың удуртукчулары кичээнгейге ап, ооң чөптүг түүнелди үндүрүп бээрин күүзээр-дир мен.

Михаил ХЕРТЕК,
Бай-Тайга районнуң «Бай-Тал» совхозунуң мал эмчизи.

ЧУДАП ЭГЕЛЭЭН

Каа-Хем районнуң «Совет Тыва» совхозтуң Баян-Колда чурттап турар үш кодан малчыннарының аалдарынга чорук аайы-биле чордувус.

Кады чораан өөрүм аалдарның үстүнден эгелеп аарын сүмеледилер. Мен олар-биле каттыштым. Ол чоруп чорааш, ол черге бир дугаар чораан болгаш, ында харның улуг дүшкенин көрүп, март айның төнчүзү чоокшулап олурда, хар элээн эрип, чер карандылай берген турарын аравыста чугаалажып чордувус. Ол черде хар канчанмаан-даа, кыш хевээр болду.

Баштайгы кодан Хөвеноол Балданович Монгуштун аалы. Ында кодан ишти бежин карандылаваан, кыш хевээр. Ол совхозтуң кошкарларын малдап турар. Кошкарларның нийти байдалы өкі, хорамча чок.

Ол аалдың кожазы Александр Намдан. Оларда төрүүр 335 хойлуг. Хойлары төрүпкен. Ам коданда 100 хире хураган арткан. 30 хой ара салган. Арткан хураганнары олген. Боос хойларындан 60 хой чудап олген. Ынчангаш ол коданда байдал кончуг дүвүренчиг. Малчынның чугаазы-биле альырга, мал чеми төнүп турар. Совхозтуң талазындан мал чемин районнуң, оске ажыл-агыйларындан хире-шаа-биле садып ап, сөөртүп эккеп берип турар.

Чаш хураганнарның өлүп турарының чылдагааны өтпектээш өлүп турар. Төрээн хойлар сүт база чок. Мал эмчилери кээп эмнеп турар. Ол хирезинде-ле хураганнар хорамчазы хей болуп турарын малчын мунгарап чугаалаар болду.

Далбыйлаашкын кылыры-биле тракториу чорудуп берген. Күзүн баштайгы хар чагаш, эрээш, дошталдыр дона берген. Оон улуг хар улаштыр-улаштыр чагаш, хадып каапкан. Далбыйлаашкынны кылырга тракторлар боттары харга кадалгаш, чадашкан. Ынчангаш далбыйлаашкын кылын чадаан. Оон-биле соксап каан.

Малчынның бодунун хуузунда инектериниң чеди баш база чудап олген.

— Моон соңгаар та чүү болуру билдинмес, хейделе мунгараар апардым — деп, малчын чугаалаар болду.

Ол аалдарның адаанда Өнер-оол Монгуштун кыштаа. Ол кодан база төрүүр хойлуг. Олар декабрь айда 200 ажыг төрүүр хойну хүлээп алган. Өгнуа хевээжен ээзи мурнунда сүт-бараан фермазынга саанчылап чорааш, пенсияже үнген.

Ол коданда боос хойнуудаа, чаш хураганнарның-даа хорамчазы база бар болганын боттары-ла чугаалаар болдулар.

Мал чемин база-ла хунин-не сиген, суланы сөөртүп эккеп берип турар. Мал чеми эвээжеп турары-биле кайы-даа коданнар малын чер откарып турар. Хар улуг болганы-биле малды чер откарарга-даа, оон сиген тып чиири берге. Кайы-даа коданнарда хойларның даваннары база тастаан. Ынчангаш од ийи төрүүр хой коданнары чудап эгелээнин ол. Ол малчынларның чугаазы-биле алырга, совхозтуң чамдык коданнарында малдың хорамчазы хей хевилиг болуп турарын чугаалаар болдулар.

Малчыннарның боттарының амыдырал хандырылгазында хомудалдар чок. Автомагазин кээп турар. Аъш чемни садып турар. Чагыткан солуннарын чогуур үеэинде ап турар.

Ынчангаш совхозтуң удуртулгазы республика, район иштиндеи мал чеминиң курлавырын дилеп тыварының аргаларын ажыглавас болза, малдың хорамчазы хей болуп дээрзин утпаза чогуур.

Николай ДАЖИНМАЙ.

ФЕДЕРАЦИЯ КЕРЭЭЗИ

(РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КҮРҮНЕ ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫНЫҢ ФЕДЕРАЛДЫГ ОРГАННАРЫНЫҢ БОЛГАШ РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ СОСТАВЫНДА РЕСПУБЛИКАЛАРНЫҢ ЭРГЕ-ЧАГЫРГА ОРГАННАРЫНЫҢ АРАЗЫНГА ЭРГЕЛЕЛ-БАШҚАРЫЛГА ЧҮҮЛДЕРИН БОЛГАШ БҮРҮН ЭРГЕЛЕРНИ АҢГЫЛААРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА КЕРЭЭ).

Бистер, Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның эрге-чагырга органнарының бүрүн эргелиг толээлекчилери, Россия Федерациязының улустарының төөгүзүнге, чаччылдарынга, культуразынга, дылынга болгаш национал төлептиг чоруунга хүндүткелди илергейлевишаан, Россия Федерациязының улустарының төөгүден чаңгыс аай күрүне боош келгенин камгалап арттырары дээш, ону тургузуп турар республикаларның болгаш девискээринин бүдүн-бүрүн болуру дээш харыысалганы медереп билбишаан, национаддар аразында чептүг чорукту, бүзүрежилгени база бот-боттарының аразында билчилгени чедип алыр сорулганы салбышаан, кижиниң болгаш хамаатының национальнынган база чурттап турар девискээринден хамаарылга чокка эргелериниң болгаш хосталгаларының, а ол ышкаш российжи күрүнениң составында республикаларның бот-догунаан эргезиниң күштүг болуру боттандырбышаан, эрге-хүлээлгелерни эки тура-биле хуваарының болгаш оларны дээштиг боттандырарының үндезинниге федеративтиг хамаарылгаларны шынар талазы-биле чаартырынче чүткүпүшаан, Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне эрге-чагырга органнары боттарының бүрүн эргелериниң хемчээли-биле чогуур девискээрлеринге ол эрге-чагырганы бот-тускайлан чорудар деп чүвени барымдаалап көргеш, Россия Федерациязының күрүне суверенитединиң дугайында декларацияны, Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне суверенитединиң дугайында декларацияларын, Россия федерациязында федеративтиг тургузуг база федеративтиг харылзаалар айтырыгларының талазы-биле Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездилериниң болгаш Россия Федерациязының Дээди Совединиң шиитпирлерин удуртулга болдурган, дараазында үүлдерни дугуруштувус:

I үүл

1. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырганың федералдыг органнарының чорударынга хамаарыжыры:

а) Россия Федерациязының Конституциязын болгаш федералдыг хоойлуларны хүлээп алыры болгаш өскертири, оларны сагыш турарынга контроль;

б) Россия Федерациязының федеративтиг тургузуу болгаш девискээри;

в) кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын камгалаары болгаш Россия Федерациязынга хамааты болуру; национал эвээш санныг улустарның эргелерин камгалаары;

г) хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд эрге-чагырганың органнарының системазын тургузары, оларны организастаарының болгаш ажыл-чорудулганың чурумун доктаадыры; федералдыг күрүне органнарын хевирлеп тургузары;

д) федералдыг күрүне өнүзүү болгаш ону эргелеп башкарары;

е) федералдыг политиканың үндезиннерин доктаадып тургузары болгаш Россия Федерациязынга күрүне, экономика, социал-культура болгаш национал хөгжүлде талазы-биле федералдыг программалар;

ж) чаңгыс аай рыноктуң эрге-хоойлу үндезиннерин доктаадып тургузары; санхөө, валюта, чээли, каайлы таарыштырылгазы, акша эмиссиязы, өртектер политиказының үндезиннери; федералдыг банкыларны киириштирбишаан, федералдыг экономиктиг албаннар;

з) федералдыг бюджет: федералдыг үндүрүглер болгаш чыыллалар; девискээрлер аайы-биле хөгжүлдениң федералдыг фондулары; федералдыг энергетика системалары, ядролуг энергетика, атомнуг тургузуунуң талазы-биле хуулар материалдары; федералдыг транспорт, харылзажылга оруктары, информация болгаш харылзаа; космоска ажылчорудулга;

к) Россия Федерациязының даштыкы политиказы болгаш делегей харылзаалары, Россия Федерациязының делегей керээлери; дайын болгаш тайбың айтырыглары;

л) Россия Федерациязының даштыкы экономиктиг харылзаалары;

м) камгалал болгаш айыыл чок чорук, камгалал бүдүрүлгези; боо-чепсекти, өскүмзекти, шериг техниказын болгаш өске-даа шериг эт-херекселин садарының болгаш садып алырының чурумуй тодаразыры; атомнуг тургузуунуң талазы-биле хуулар материалдарны, хоран бүдүмелдерни, наркотик чүүлдерни бүдүрери болгаш оларны ажыглаарының чурумуг;

н) Россия Федерациязының күрүне кызыгаарының, девискээр сугларының, экономиктиг зоналарының болгаш эрик чоогу далай девискээринин статузу болгаш камгалалы;

о) суд тургузулгазы; прокуратура; кеземче, кеземче-чорудулга, кеземче-күүселде хоойлужудулгазы; келдерел болгаш суд чиигелилгези; хамааты херектер, хамааты-чорудулга болгаш арбитраж-чорудулга хоойлужудулгазы; интеллектуалдыг өөрүнүк эрге-хоойлуны таарыштырылгазы;

п) федералдыг өөржүр эрге-хоойлу;

р) метеорология албаны, стандарттар, эталоннар, метриктиг система болгаш ут санаашкыны; албан-хуунуң статистика болгаш бухгалтер учёду;

с) Россия Федерациязының күрүне шаннаалдары болгаш хүндүлүг аттары;

т) федералдыг күрүне албаны.

2. Россия Федерациязының составында республикаларның эрге-чагырга органнары федералдыг бүрүн эргелерни боттандырарынга Россия Федерациязының Конституциязында болгаш федералдыг хоойлуларда көрүлген хевирлерге кирбиир.

3. Россия Федерациязының составында республикаларга Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырганың федералдыг органнарынга толээлелгени магалылаар.

II үүл

1. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырганың федералдыг органнарының болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне эрге-чагырга органнарының кады чорудары үүлдер:

а) Россия Федерациязының составында республикаларның конституцияларының болгаш хоойлуларының Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш хоойлуларынга дүгжүрүн хандырары;

б) кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын камгалаары, эрге-хоойлулуг чорукту, корум-чурумну, хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун хандырары;

в) бойдус ажыглалы, долгандыр турар хүрээлелни камгалаары болгаш экологтуг айыыл чок чорукту хандыары; онза камгалалдыг бойдус девискээрлери; төөгүнүн болгаш культураның туваскаалдарын камгалаары;

г) кижизидилгенин, өөредилгенин, эртемнин, культураның, күш-культураның болгаш спорттуң ниити айтырыглары;

д) кадык камгалал талазы-биле дүүштүрүлге, өгбүленин, не, ада болуруну, чаш назынын камгалалы; социал хандырылганы кириштир социал камгалал;

е) айыыл-халаптар, аварийлер, бойдус халаптары, эпидемиялар-биле земиселдиң хемчеглерин чорудары, оларның үржүктарын чайладыры;

ж) республикаларга үндүрүг онаарының ниити принциптерни доктаадып тургузары;

з) административтиг, административ-чоруд у л г а лыг, күш-ажыл, өг-буле, чер, чурттаар оран-балгат, суг, арга-арыг хоойлужудулгалары, чер иштиниң байлактарының дугайында, долгандыр турар хүрээлел камгалалының дугайында хоойлужудулгалар;

и) адвокатура болгаш нотариат;

к) эвээш санныг этниктиг бөлүктериниң шаг-шаанзан чурттап чораан черлерин болгаш амыдырал-чуртталгазының чаңчылчаан хевирлерин камгалаары;

л) тус черниң бот-башкарылгазын организастаарының ниити принциптерин доктаадып тургузары;

2. Бо үүлдүн биргн кезээнде айыттынган айтырыглар талазы-биле Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырганың федералдыг органнары хоойлужудулга Үндезиннерин үндүрер, оларга дүүштүр Россия Федерациязының составында республикаларның эрге-чагырга органнары боттары эрге-хоойлу таарыштырылгазын, оон иштинде хоойлуларны болгаш өске-даа эрге-хоойлу актыларын хүлээп алырын боттандырар.

3. Бо үүлдүн 1 пунктузунда кады чорудар үүлдер талазы-биле хоойлу төлевиледдерин Россия Федерациязының составында республикаларга чорудун бээр.

III үүл

1. Бо Керээ ёзугаар Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырганың федералдыг органнарынга чорудар кылдыр дамчыткан бүрүн эргелерден аңгылаазынга Россия Федерациязының составында республикалар боттарының девискээринге күрүне эрге-чагырганың долу эргелерин эдилээр.

2. Россия Федерациязының составында республикалар делегей база даштыкы экономиктиг харылзааларын, Россия Федерациязының өске республикаларын, крайларын, областарын, автономнуг тургузулгаларын-биле дүгүржүлгаларын бот-тускайлан киржикчилери болур, ол чорук Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш хоойлуларынга, бо Керээге чоруп-пес. Россия Федерациязының составында республикаларның делегей болгаш даштыкы экономиктиг хамаалаарын дүүштүрүлге Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырганың федералдыг органнары Россия Федерациязының составында республикалар-биле кады боттандырар.

3. Черни, чер иштиниң байлактарын, суг болгаш өске-даа бойдус курлавырларын эзлээриниң, ажыглаарының болгаш баш бидириниң айтырыгларын Россия Федерациязының хоойлужудулга Үндезиннери-биле болгаш Россия Федерациязының составында республикаларның хоойлужудулгалары-биле таарыштырар. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырганың федералдыг органнары биле Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне эрге-чагырганың органнарының бот-боттарының аразында дүгүржүлгаларны-биле федералдыг бойдус курлаарының статузу тодаратынар.

4. Бир эвес Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырганың федералдыг органнары онза байдалды Россия Федерациязының составында республикаларның девискээринге тургузар таварылга түрүп келзе, ол республиканың күрүне эрге-чагырганың органнарының баш үүлү чөпшээрежилгези эргежок чүүл. Россия Федерациязының составында республиканың девискээринге Россия Федерациязының федералдыг эрге-чагырга органнары онза байдалды оон чөпшээрежиишкини чокка киирерин чүгле күчүлээшкинни болдурар массалыг корум-чурум үрээшкинин баш үүр болдурбас соруга-биле кылыр. Бир эвес онза байдалды чарлаарынга үндезин боор түрар байдалдар Россия Федерациязының составында чүгле чаңгыс республиканың девискээринге хамааржыр болза, ол республикага онза байдалды Россия Федерациязының Президентиннинге болгаш Дээди Совединге дыннатпышаан, ол республиканың күрүне эрге-чагырганың органнары чарлаар болгаш ону федералдыг хоойлуну ёзугаар боттандырып чорудар.

IV үүл

1. Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырганың федералдыг органнары Россия Федерациязының составында республиканың эрге-чагырга органнары-биле дүгүржүлганы ёзугаар, бир эвес ол Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш хоойлуларынга чарушпейн турар болза, болгаш бүрүн эргелерни боттандырып чорудары-биле ол органнарга дамчыдып берип болур.

2. Россия Федерациязының составында республиканың эрге-чагырга органнары Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырганың федералдыг органнары-биле дүгүржүлганы ёзугаар боттарының бүрүн эргелерин оларга боттандырып чорудар кылдыр дамчыдып берип болур.

V үүл

1. Россия Федерациязының эрге-чагырганың федералдыг органнары болгаш Россия Федерациязының составында республиканың эрге-чагырга органнары Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле доктаатканы чурумну ёзугаар Россия Федерациязының федералдыг хоойлуларын болгаш өске-даа эрге-чурум актыларын Россия Федерациязының составында республикага күүседип чорудар.

2. Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының составында республиканың эрге-чагырга органнарының ол органнарының, албан черлериниң болгаш албан-дужаалдыг кижилериниң бүрүн эргелериниң хемчээлдеринге тынысканы бүрүн эргелерин Россия Федерациязының бугу девискээринге хүлээп көөр.

VI үүл

1. Россия Федерациязының составында республиканың күрүне эрге-чагырганың органнарының эргелеп башкарары-биле көргүнген айтырыгларын талазы-биле эрге-дүрүм актыларын Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырганың органнары үндүрүп шылавас. Ынчаарга үүгле Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырганың федералдыг органнарының эргелеп башкарар айтырыгларының талазы-биле хоойлуларны, өске-даа эрге-дүрүм актыларын Россия Федерациязының составында республиканың күрүне эрге-чагырганың органнарының эргелеп башкарар айтырыгларының талазы-биле хоойлуларны, өске-даа эрге-дүрүм актыларын Россия Федерациязының составында республиканың күрүне эрге-чагырганың органнарының эргелеп башкарар айтырыгларының талазы-биле хоойлуларны, өске-даа эрге-дүрүм актыларын Россия Федерациязының составында республиканың күрүне эрге-чагырганың органнарының үндүргек таварылгазында, федералдыг хоойлуларны ажыглаар.

2. Бо үүлдүн 1-ги пунктузунда айыттынган айтырыгларның болгаш бо Керээниң 2-ги үүлүн ёзугаар кады башкарып чорударынга хамаарыштырган айтырыгларның-даа талазы-биле маргылдааларны Россия Федерациязының Конституцияс

Партияларда, шимчээшкиннерде

УЛУСЧУ НАМГА КҮЗЕЛДЕР

Бот-догуннаан Тываның улусчу намы чоокта чаа тургустунганын, ону республиканың Юстиция министерствозу бүрүткээнин билир бис. Ынчангаш нам бодунуң ажыл-чорудулгазын идепкейжидин эгелей берген.

Эрткен субботада, март 21-де, Кызылдың Улусчу культура төвүнге Бот-догуннаан Тываның улусчу намының тургустунганына тускааткан таныштырылга байырлалы болган. Ону эрттиргениниң утказы болза, намның ажыл-чорудулгазының кол үгланыышкының, эчис сорулгаларын ажылчы чонга таныштырары, олардың аңаа хамаарыштыр саналдарын, сүмелерин, күзелдерин дыннаары болган.

Байырлал шинчи киир каастаттынган улуг залга Кызылда, районнарда нам үүрлериниң төлээлекчилери, ажылчы чон, аныяктар айыткан шагында чыглып келгеннер.

Намның үндезилекчилериниң бирээзи, республиканың Чогаалчылар эвилениң баштаар черинин даргазы, Тываның Күүнге шанналының лауреады Александр Даржай бир дугаарында сөс алган. Намның байырлалынга киржири-биле чедип келген нам кежигүннеринге, ажылчы чонга изиг байыры ол чедирген. Намны үндезилеп тургузарынга киржип, малаа чүве чугаалаар эргелиг болганын ол өөрүп демдеглээн. Э. Донгак, А. Ашак-оол, Г. Иргит болгаш өскелер-даа улусчу намны үндезилеп тургузар дээш биче эвес үлүүн киириштиргенин мактап чугаалаан. Оон түннелинде ол тургустунган, оон күш киреринг чогаалчы күзээн.

— Бистиң-биле өөрүшкүнү, бодалдарын денге үлежир дээш мында чедип келген нам кежигүннеринге, чаагыс үзел-бодалдыларга база мында келбээн-даа болза, бисти деткип турарларга намның политчөвүлелиниң өмүнээзинден изиг байыны чедирип тур мен—деп, Бот-догуннаан Тываның улусчу намының политчөвүлелиниң даргазы Калин-оол Күжүгет чугаалаан. Улусчу намның тургустунганының сорулгазын ол доңчүзү-биле тайылбырлаан. Бот-догуннаан Тыва Республика тургустунган, ындыг-даа болза, политикадаа, экономика-даа талазыбиле ёзулуг бот-догуннаашкынны чедип албаан. Намның сорулгазы — бот-догуннаашкынны быжыглаары, республиканың депшилгезин күштелдирери, демократтыг чаартыылгаларын дүргедири болур. Нам үүрлери Кызылда, районнарда тургустунган. Олар намның программазын, саавырын (уставын) тайылбырлап, тарадып, кежигүннерни хүлээп ап, ажыл-чорудулгазын идепкейжидин эгелей бергенин ол дыннаткан.

Улусчу нам бот-догуннаан Тываның келир үези дээш, хөй национал дыг ажылчы чонуң амыдыралын, чурттагазын экижидер дээш туржур дээрзин улусчу намның политчөвүлелиниң даргазының оралакчызы Геннадий Иргит саналынга айыткан. Намга материалдыг дүза херек, ону чон эки билир. «Тыва даг-дүгү» комбинат намның агар санынче эвээш эвес акшаны, Кызыл Мажалыктың эзт комбинады 10 мүн рубльди шилчиткен.

Республиканың садыг-харылзаштырылга күүнге компаниязының чингине директоры Баир Санчы Тываның районнарының хөй нүүрүзүнга чедип, сонгукчулар-биле ужуражып чораан, улусчу намны чон деткип турарынга бүзүүрээнин чугаалаан, чон ортузунга ооң ажылын күштелдирерин күзээн. «Бистиң коллектив намны деткип турар, ооң бүт кырынга түрүп алырынга дүзаламчы кылдыр 4,5 мүн рубльди шилчиткен. Улусчу намның тургузу быжыг, чоннуң хөрээ дээш ол ажыдап шыдаар, ынчангаш ол Тываның төөгүзүнүң арыннарынга киир бижиттирер» дээрзинге бүзүрелин ол илереткен.

Барыын-Хемчиктен келген Тамара Иргит келир үеликі намның үре-түнелдиг ажылдаарын күзээн, орта детчимче болуру-биле болу хүүнүнга намның агар санынче эвээш эвес акшаны, Кызыл № 2 школазының директоры, Тыва Республиканың улус депутады Валентина Монгуш мынчаар демдеглээн:

— Концерттың киржикчилери бичии Сокольниковадан ирелээн, хоочун хөөмейжи Хунаштаар-оолга чедип намга байыр чедирип, ону деткип турары өөрүүнүүр-дүр. Чонга нам херек болганы ол-дур.

Шынап-ла, сценага үнүп келген артист бүрүзү бодунуң үран талантызын намга түрүскаадып турган.

Уран үүлдүн мастерлери болгаш бот-тывынгыр артистер Рада Ондарның, Сергей Сокольниковтуң, Вероника Чоодуның, Лазо Монгушуң, Алдын-оол Сандының, Ооржак Хунаштаар-оолдуң, Алёна Иомузаптың болгаш өскелериниң-даа көргүскен номерлерин, Кызылдың үран үүл училищезинин таныш болуунуң танцылаарын байырлалдың киржикчилери сонуургаан.

Ук байырлалдың түннелинде Бот-догуннаан улусчу намның политчөвүлелиниң даргазының оралакчызы Сыырбан Монгуш сөс алган, бо таныштырылга байырлалынга киржип келгеннерге, намны деткип турарларга өөрүп четтиргенин илереткен. Чону—чоорган, хөйү—хөйлен деп, тыва улус чугаалаар болгай, ажылчы чон бо хире деткимчени, дузаны көргүзүп турда, намның чогумчалыг ажылдаарынга таарымчалыг дээрзин ол айыткаш, салдыганы сорулгаларны боттандырар дээш улусчу нам ажыл-чорудулгазын идепкейжидин чугаалаан.

Дой азы таныштырылга байырлалынга үүле чугаалаан кижилер болгаш ооң киржикчилери бот-догуннаан Тывага улусчу нам херек дээрзин айыткаш, ону бир оп-сеткилдиг деткээн. Намның тургустунганына, моон сонгаар ооң ажыл-чорудулгазынга удурланган чангыдаа санал-онал чок болганын түннелинде айтыры артык эвес деп боладым. Ынчангаш улусчу нам деткимчени алган.

Тран-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Төрээн чериң билир сен бе?

КОЖАМ ЧУРТУ БОЛУ БЕРГЕН

Шамбалыг — чараш, байлак чер. Ак-мениг, кат-чимистиг, чай боорга, кошчарларында хектер, марышкан үүле дег, үн алчып, аян туткан турар. Оът-сигениг, сериин боорга, малчыннар аңаа чайлаар. Алдарның уруг-дарыы эзлежип алгаш хөй кадарар. Чеспек-каттың хөйүн, ооң чемгирин ам-даа магадап сактыр мен. Идик улдуңга чочайтыр чыпшына бергениндеп, шала немдик черге кижи тайып ужуп-даа турар-ла боор. Өөр ан эртен эрте шык кыдыы кирип, суг ишкеш, дедир аргазынче соңгуг-мурнут шүүжүп үнүп турар. Оларны адып-боолап, аннап турар кижи-даа көрбээн мен. Оът-сигениң, кат-чимистиг чаагай чыды думчукка дээр. Эмзиг, экизин үүге дешээр! Элик оолдары эзириктер бола чыткылаар. Шала өзе бергеннери кижиге четтирбес.

Бир катап бичии, шокар эзирик тудуп алган бис. Оовусту чарашсынып, чыттап, сүйбап, элчип-селип күжактап чораан, арай дап аалга эккелдивис.

— Кончуг шулбустарны! Ону кайыын тып алдынар? Чаш үвениң думчуу кадып өлүрү ол-дур але. Иезиниң эмин саамчааш, чарлыында боор! Оран үвезин ынчан-даа, ооң-биле ойнавас чоор. Чыткан черинге дедир аппарып кааптынар, оолдарым — деп. кырган-авам девидеп үнген.

Ам канчаар, улуг кижиниң аайындан эртер эвес, чараш эзириивисти чыткан черинге чедирген бис.

Бежен чылдар үезинде Шамбалыг девискээри колхозтуң сиген кезер шаддери, тараа тарыыр салбыры апарган. Тараа тергини-не үнер чер. Совхозташкан соовуста. Шамбалыгга тудуг-суур тудуу эгелээн. Алдан чылдарның эгези. Аныяанда кижи могаар-шылаарын сактыр эвес. Бир чайын кезек төрел улус бригада тургузуп алгаш, ажылдаары-биле аңаа чеде бердивис. Шамбалыг суурнун баштайгы бажыңнарының таваан салган тудугжулар Михаил Сандый, Очур Монгуш, Самбуу Ондар, Барыымаа Ондар оларбиле таныжып алдывыс. Тудуг материалының хөйү осхорум үүве-ле чораан. Эртенги имирден кежээки имир дүшкүүже ажылдаар. Чаа суурну тутчуур-биле Хемчиктен 60-70 хире кижи база келген. Балды, хирээ даажы, хөй чоннуң каткыткизи, быт-шимээни кижи бүрүзүн улам соруг киирип турган. Хөглүг иштин тевиибиле тудуг ажылы шалыпкын чоруп турган. Он хонарла, бажын белен болур. Ынчан алды, чеди-даа бригада ажылдап турган боор. Чаа суурнун баштайгы бажыңнарын, эге күдүмчүзүн тутчуп кылыры база аас-кежик деп билип турган бис.

Шала кежээ ында-мында хөглүг ыр-шоор чаңгыланып кээр. Ооң сестери угаанда шуут-ла сиштп калган:

Алдыы, Үстү
Шамбалыглар
Алды буттуг ширээ-ле
ийин.
Аралашкан мээн оорум
Ай-ла биле Шолбан-на
ийин.
Үстүү, Алдыы
Шамбалыглар
Үш-ле буттуг ширээ-ле
ийин.
Үелешкен мээн оорум
Үгер биле Шолбан-на
ийин.

Бистиң тудуп турган бажыңывыс чоогунга оът-сигениг дүй үнген оңгар бар үүве. Ооң дугайын бир кырган мынчаар төөгүн бергеи: «Шаанда маңаа улуг хүрээ турган. Чер иштинин суун ажыглаары-биле кедергей ханы кудук кастыргаш, ооң иштинче чадалап баткаш, ламалар ооң суглаар турган дээр. Ол кудуктуң орну бо боор чадавас...—дээш, ашак ыяай-бээр дилегзиниң көргүлээш, чугаазын уламчылаан. —Хүрээ от үеде тергиин бай турган. Бир эртен суглап алыр дээш хуурак кижи кудукче чадалап баныр кээрге, хүрээниң улуг ламазы кудук суунда дүжүп өлү берген чыткан. Мурнунда кежээ хүрээге чүдүлге талазы-биле улуг байырлал база болган дижир үүве. «Хүрээхинит бүжартаан...» дишкеш, ламалар ол олчаан тараан, хүрээнин эт-севи үлешке барган. Ол шагда кижилер өлүрге, чер кырынга салыр. Дүү даг баары ыйылга чевег турган»—дээш, суур кедезинде бешик эвес дагже айтып орар чораан.

Сөөлүнде бодап чоруурумга, ашактың чугаазы шын хире болчук. Чашкы шаамда хой кадарын чорааш, шынап-ла, ол даг аңаанге кижи баштарының куурарын калган сөөктерин бо-ла көөр чордум.

Шаг-шаанда улус хүрээ турган ол черде ам «Шамбалыг» совхоз өзүп, сайзырап турар. Ажыл-агыйны чедимчелиг башкарып, эттиг-демниг ажылдаар үүве болза оът-сигени, тараа-быдаазы элбек болур, хорааны-доорааны эки, тайга эдер болгаш сериин-даа чер. Шамбалыг суурнун баштайгы тудугжулары Кур-Чер суурда ам-даа чурттаан, ажылдап чор бис.

Бо чылдың июньда ол суур үндезилеттиниң турбустунганындан бээр үзен харлаар ужурлуг. Ажылдыкшер будунгур, аян-чем, тараа-быдаанар сарааныр турар болуун, шамбалыгнылар!

Эрензен ТЕЖИТ.

ТӨӨГҮ ДӨМЕЙ-ЛЕ БИЛДИНЕ БЭЭР

МОНГУШ БУЯН-БАДЫРГЫНЫҢ ТӨРҮТТҮНГЕНИНДЕН БЭЭР 100 ЧЫЛ БОЛУРУНГА.

Чурт шинчилелиниң Алдан-маадыр аттыг музейниң «Тыва Арат Республика 1921-1944 чылларда» деп эгелиг делгинделериниң залынче кирер эжик аксында арын-шырайындан көөрге-ле, угаансарыылдыы илдең аныяк тыва кижиниң улуг фоточүрүү дораан-на көстү бээр. Фото-чурукту адаанда мынча деп бижип каан: «Бүгү-тываның тургузукчу хуралының Даргазы, Даа кожуунуң хүн-нояны Монгуш Буян-Бадырды (1892-1930 ч.).

Монгуш Буян-Бадыргының амыдырал-чуртталгазы и ы к чылдары тыва улустуң төөгүзүнде эң чугула болуушкуннаар-биле дорт холбаалыг боор турар. Ол бодунуң алазы Хайлыптың угаан-сарыылдыг болгаш быжыг турушту аажы-чаның шуут дөзеп алган оол турган. Хайдың 1906 чылда орус болгаш француз экспедицияларның амгы Ак-Довуракты даг-дүгүн казып тывар дээш кылган орааларжыышкыннарынга шинтпирлин-биле удурланган. Чүге дээрге ол кожуунуң чагырыкчызынга ол дугайында баш удур сагындырып, дилевээн болганнар. Бо айтырыгны француз экспедиция кылат чазакты ламчыштыр, ынчаарга орустар — боттарының кызыгаар эрге-чагырыгларының чөпшээрелин ёзугаар турускан. Ынчалза-даа тывалар ынчаарда орустарны кызыгаар шеринин начальники-биле катай сывырып чорбуунан. Ол-ла болуушкуннарның түннелинде Хайлыпты эрге-дужаалыңдан уяткан чок дужурген болгаш билдинмес чыдлагаанбиле ол олген. Аңаның олгениниң үезинде Монгуш Буян-Бадырды 18 харлаан турган.

1911-1913 чылларда Синьхайга өскүүн үнген хувискаал Тываның бүдүн-чартык үүс чылдың иштинде молчудун чорааны Цинь хаанналашкының дужур октаан. Ынчангаш Тыва оон сонгаар канчаарыл? деп айтыыр тургустунган. Ол-ла үеде аныяк чагырыкчының амыдыралынга эң чугула база бир болуушкун болган. Сибирьге тергиндеп турган алдын тывыкчызы миллионер хөрөнгитен Иваницкийниң фирмазы Ак-Довуракты байлаан арендалаан алырының дугайында айтырыг талазы-биле Буян-Бадырдыга четкеш, чугаалажыр эгелээш, 1912 чылдың сентябрьның 25-те ооң-биле баштайгы белеткел керээзинге ат салганнар. Ол керээ ийи талага деп эргени бербейн турар болганда, Усинскиниң кызыгаар начальниги аңаа удур турган. Ол аар үүргелиг керээге тыва кожуунуң эрге-ажыын барымдаалаан эдээн каш үүлдерни киргеп турган.

1913 чылдың июньның 13-те Буян-Бадырды Даа кожуунну Мооллуг составынга киреринин дугайында Налханза-Худухтуның адынга дилег киргеп. Өске бүгү чагырыкчыларга ышкаш, аңаа база-ла үн дээр дүүжмет атты тывыскан. Ооң алазы Хайлыптың кады төөрээн дүнмазы — Хемчиктин камбы-ламазы Чамзы 1913 чылдың сентябрьда орус чагырыгазынга хүлээп алырының дилээн кылган, ынчаарга Монгуш Буян-Бадырды октябрь 26-да база-ла ындыг дилегни кылырга, оларны өске арткан феодалдар оттунген. Тываларның ынчаар шинтпирлээринге моол феодалдарның болгаш дужуметтерниң даргазы болгаш тываларның XVII үүс чылдан бээр орустар-биле төөгүлег сыныг харылзаалы кол үүгүл болган. Эрги ыяк саналашкыны-биле 1914 чылдың апрельдиң 4-те Тывага Россияның протекторазының чарлаан болгаш ону Урянгай өлүг деп тускай ат-биле Иркутскиниң генерал-губернатор эрге-чагырыгазының составынга киирген.

Буян-Бадырдыгның орус хаанның азынга киргеп дилээнге биичин болза: «Амгы үеде Кылатта Маньчжур династияның дужур октаанда база Моол болуунун хамаарышпас чорудун чарлаан болганда, мен бодум болгаш мээн кожуунум чагырга чок арткан, ынчангаш бистер, ураангайлар, эвээш санныг болганывыста мурнумаргызы ышкаш, тускайлаң догуннаан тускай ажылдап кылганывыс, мен болгаш мээн шажынчы болгаш дүжүмет албатыларым база бүгү улус турган байдалды үргүлчүлеллиг болгаш ыяк чугаалажып көргеш, бүгү кожуунну хүндүлүг күрүненик холунга болгаш чагыргазынга алырын... улуг аксаандан дилээр-дир деп чаңгыс үн-биле шинтпирлеливис...»

1917 чылдың февральдың буржуаз-демократтыг революциязының соонда, Монгуш Буян-Бадырды Россияның ооң соонда канчап баарының биллинмезин барымдаалаан, бодунуң эрги бодалдарын база катап боттандырып эгелээн. Ынчангаш ол 1917 чылдың чайынында Моолдуң ыдат ёзузунуң чазаа-биле харылзааны тургускаш, Тываны моол күрүненик составынга киирерин дилээн. Ынчалза-даа ону ол чүгле чаасканын ынчаар шинтпирлеввэн. 1917 чылда Белоцарскиге орус дужуметтер-биле чөвүлел хуралга Салчак кожуунуң нояны ооң мурнунда-ла ол дугайын ажыы-биле медеглээн. Ооң ындыг саналынга боо-чепсектиг кыжаныышкын-биле харылаан. Ынчаарга Буян-Бадырды ол чөвүлел хуралга келбейн барган.

Октябрь революциязының тиилээнинин соонда, Буян-Бадырды ол-ла турукунга хевээр арткан. Ол, 1918 чылдың чазынында ыдат дужуметтер-биле ужуражыр дээш Улаангомга чораан. Ол аңаа баргаш оларны тыппаан. Олар ооң соонда, боттары-ла Хемчиккe келгеш, эрге-чагырганың Кыдатче дамчыырының дугайында чоннуң бодалын билип алыр болгаш олче эзедин сургаар дээш келгеннер. Буян-Бадырды Улаатайга турган ыдат дужуметтер-биле харылзаазын үспейн-даа турган.

Сибирьге Советтер эрге-чагыргазының дүшкениниң соонда, Буян-Бадырды бодунуң ыдыг бодалдарын улам быжыдып, өске феодаллар болгаш дужуметтер-биле кады Тывага чедип келген моол отрядка барып чораан. Ынчаарда Тываның барын районнарынга ыдат отряд база чедип келген. Чогум-на Буян-Бадырдың ол отряд-биле ужурашканының ужурундан тывалар-биле орустарның аразында харылзааларның баксырааны дээш, ону эң-не шыгыыызы-биле бүрүүладып турган. Ол айтырыгны 1921 чылдың июль айда ийи хемчик кожууннарның төлээлекчилери-биле орустарның делегациязының аразынга чугаалажып көргеш, 1919 чылда Хемчикке болуушкуннарның түннелинде Чаа-Хөлдүң, Шагаан-Арыгның болгаш өске-даа черлерде орус суурларны хоозураткацының дугайын протоколга бижээн. «Бүгү Ураангайның эң-не ядыы үнезин чонун сөөлгү денелге чедир үнтээн болгаш кулданган орус помещиктерге болгаш садыгжыларга удур улустуң шынныг киленгеннинин кызыгаардан ашкан байдалының көрүлгениң» аңаа демдеглээн. Казактарның боо-чепсектиг хөгелиишкиннери болгаш дайынчы дружиналарга орус чурттакыларны күш-биле мобилизастаанны бүгү-ле орус чурттакыларга удур өөрүп апарган. Ынчангаш 1919 чылда ол болгаш өске-даа талага таварышкан бүгү коргарал-каражаларны чок болдурган, ол болгаш өске-даа талаан негелде салбас деп чөвүлел хуралга шинтпирлээн.

Ам 1920 чылда Оттук-Дашка тайбың орус делегациязе халдаашкынның дугайында айтырыгга хамаарыштыр, Хемчикке тергиндеп, тываларны күш-биле мобилизастаан турган ыдаттар кол бүрүүлүг дээрзиниң дугайында оларны медеглелиниг бүрүү-биле бүрүзээрин бодунуң хүүзүнда болгаш кожууннарның бүгү төлээлекчилериниң өмүнээзинден Буян-Бадырды дилээн. Бүгү тыва улустуң болгаш Даа база Бээзи кожууннарның нояннарының-даа талазыдан ёзулуг казы ажылдажылганы чорударының дугайында орустар-биле эң-найыралдыг чугаалажышкыннарны кылырын чүректиң ханызыдан күзеп турган. Буян-Бадырды ол сорулга-биле Оттук-Дашка келгеш, орустар-биле халдаашкынны белеткеп турарын билип алгаш, орустарның талазынче чоруур дээргө кыдаттар эрттирбээн болгаш «кылыр деп турган кем-херек үүлгедиишкиннериниң херечизин» апаарын күзевейн, дедир болуунуң турар черинче чорупкан. Буян-Бадырды чөвүлел хурадга моон соңгаар эң шынчы өөнүктер болуурун саналдап турган. Даа болгаш Бээзи кожууннарның төлээлекчилериниң бүрүзүн хүлээп көрген болгаш Хемчиктиң бүгү чоннуң өмүнээзинден моон соңгаар шак ындыг чүүлү болдурбазының ландыгак бадыткалды берген резолюцияны хүлээп алган.

Тывалар 1921 чылдың мартта-ла Шагаан-Арыгның болгаш Чалааналың чанында турган ыдат митаристерни чылча шапкан болгаш Тываны хостаарынга, Улусчу революцияның тиилелгезинге улуг салыышкынны киргеп. 1921 чылдың майда атаман Казанцевтин ак-гвардейжи отрядын чылча шапкан.

1921 чылдың июнь айда Хемчикке болган чугаалажыышкыннарга Тываның тускайлаң чоруунун дугайында баштайгы шинтпирни хүлээп алган. Бо айтырыгның талазы-биле Буян-Бадырды ноян үүле чугаалаан. Ол тускайлаң чорук дугайында айтырыгның шагда-ла өйү келген, эрги айтырыг боор турарын чугаалаан. Тыва улус Россияның Совет чазааның быжыг намгалалында турары амгы үеде улустуң тускай догуннаан, бот тодаратынарынга байлалдар эң таарымчалыг боор турар. Аңаа хүлээп алган резолюцияда: «бистер, ийи хемчик кожуунуң төлээлекчилери... бистиң улустуң моон соңгааргы амыдырал-чурттагазының эң шын болгаш дээре орус — чогум-на кунттуң бүрүн болу бот-тускайлаң чоруун чедип алырының орус болуры — деп, санап турар бис деп чугаалаан. Ийи хемчик кожуунда бүгү Тываның эң хөй сумуларын каттыштырган болгаш оларда тыва чоннуң хөй кезиниин чуттап турганын чугаалаар херек.

Монгуш Буян-Бадырдың политиктиг салым-чолунуң эң бедик деңнели Бүгү-тываның Тургузукчу Хуралы болган. Ынчаарда ол 29 хар чеде берген турган. Ол хурал 1921 чылдың августун 13-тен 16-га чедир Атамановка (амгы Кочетово) дээр суурнуң турары Суг-Бажы деп черге боор өткен. Аңаа Совет Россияның, улусчу-революстуг Моолдуң төлээлекчилери болгаш Коминтерниң Ыраккы Чоон чүк секретариадының төлээлекчизи олурушкан. Ол съездиниң даргазынга гүн Монгуш Буян-Бадырды соңгуткан.

Тывага «чаа эрге-чагырга корум-чурумун болгаш улустун чаа эрге-чагырганың» тургузарының дугайында резолюцияны чаңгыс үн-биле хүлээп алган. Ол ышкаш «Таңды-Тыва Улус Республиказы бодунуң иштинги херектеринге кымдаа хамаарылга чок хостуг улустуң хостуг күрүнези болурун» ында айыткан. Ынчаарга чүүлү аразының харылзаларыгга Таңды-Тыва Республика РСФСРниң детимче-дузаламчызыбиле бактаан турарының дугайында резолюцияны база чаңгыс үн-биле хүлээп алган.

Конституция төлевилелиниң хоойлу-дүрүм мурнунга деп харыысалгалыының дугайында чүүлүн чугаалажып көрүп турарының үезинде Буян-Бадырды «хамааты бүрүзүнүң эргелерин ооң ажыл-чорудулгазы болгаш ону амыдыралдан, бүгү чоннан деңнелип үндүрүп каан байдалы көргүзер апаарычын» дугайын чугаалаан. Төөгүүлер моон мурнунда ооң ынчаар чугаалаамын үүгле феодалдарның ангы талазы-биле эрге-ажыктарын камгалааны ол кылдыр айтып турган. Херек кырында алырга, ол кожуунун арат-чоннуң деңнештикени депутазы болур хурал делегадының бүрүн эргезин эрги ёзунун принципин ёзугаар авес, а соңгуткан удуртукчу кылдыр камгалааны ооң коступ турарлыр.

Буян-Бадырдың темчиг чоннуңнары Конституцияның төлевилелин боттары тускай ажылдап кылганының дугайында дыннатканы боттарының Хуралын тыварының шыгыызы-биле үнелеп көрүп турганының херечилели боор турар. Ол Конституция төлевилелиниг съездиге саналдап киргеп параграфтарының бежинден өскезин шуптузун киргеп. Ынчаарга ол беш үүлүг иштинде каржы ёзу-биле байысаалгаларны хоруурунун дугайында, тодаргайлаарга, эриндеп шиидерни болгаш буруудаттырганнарны истелге үезинде байысаарда күш ажыглаарының өске-даа хемчеглерин ажыглаарын күш чок болдурарының дугайында чаңгыс-ла үүл оларга таарышпас болган, Эриндеп шиидерниг-биле деңнээрге, кижилерниң эрге-шөлээзин көрүп шиидер бажыннарның болгаш албадап ажыл кылдырарының дээштинин Россияның болгаш Моолдуң төлээлекчилери тыва делегаттарга бүзүреткен.

Таңды-Тыва Республиканың баштайгы Конституциязының параграфтарын шуптузун орус, тыва болгаш моол дылдарга номчун, чарлаанының соонда, ону чаңгыс үн-биле хүлээп алган. Ол ышкаш үндезин чонну ооң мурнунда моол, кыдат болгаш орус эргечагырганың талазындан ураакгайлар азы сойоттар деп адап турганы дег эвес, а тываларның боттарының чугаалап турганы ышкаш, таңды-тыва улус деп адаарының дугайында шинтпирни база хүлээп алган.

Аңаа чазактың чеди кижиден тургустунган баштайгы составын соңгаан. Орта Монгуш Буян-Бадырды база киргеп. Чазактың турар чери кылдыр Хем-Белдирин шилип алган.

Ол ышкаш казар байлактар талазы-биле керээлерниң дугайында, орустарның талазындан черни болгаш арга-ыяшты ажыглаарының, аңныыр болгаш балык тывыжының дугайында айтырыгны база шинтпирлээн. Буян-Бадырды Хуралдың Даргазы кижи болганда, бо талазы-биле оны поинципиалдыын болгаш тыва улустуң эрге-ажыын камгалаарынга шыгыы чорууны көргүскен.

Монгуш Буян-Бадырды Бүгү-тываның Тургузукчу Хуралының Даргазы болганда, тыва улустуң төлээлекчилериниң өмүнээзинден ол хуралды эрттиреринге болгаш Тываның боттогуннаашкынны шилип алганынга деткимче катканы дээш Совет Россияга өөрүп четтиришкинни илереткен.

Монгуш Буян-Бадырдыны 1923 чылда республиканың Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазының албан-дужаалынга соңгаан. Ол, ТАРның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы болган даштыкы херектер сайыды турган. Хемчикке боо-чепсектиг месилдежишкининиң дугайында болгаш Тываны Моолга каттыштырар талазы-биле ийи кожуунуң база ээлээн каш сумуларның тургусканы айтырыгның дугайында 1924 чылдың июль-август айларда Совет Эвилели болгаш Моол-биле чугаалажышкыннарга тыва чазак төлээлерин баштап чораан. Хемчикке болган месилдежишкиниин айтырыгны ынчаарда тайбын ёзу-биле шинтпирлээн, а Тываны Моолга каттыштырарының дугайында айтырыг талазы-биле канчаныл дээрге, бир-тээ, тыва улустуң күзел-соруу Бүгү-тываның Тургузукчу Хуралынга илереттинген болгаш Совет Республика 1921 чылда-ла тыва республиканы хүлээп көрген үүве болганда, ол катап тургустунган айтырыгны ТАР-ның ооң соңгаар хөгжүлдезинин үезинде шинтпирлээр апаарын ССРЭ-ниң болгаш моол республиканың Декларациязынга айыткан.

1925 чылдың июль айда Москвага эп-найыралчы харылзааларны тургузарының дугайында дугуржулгага ат салган, ынчаарга 1926 чылдың август айда Моол Арат Республика ТАРның хамаарышпас чоруун хүлээп көрген болгаш МАР-биле ТАР-ның аразынга эп-найыралчы харылзааларны тургузаарының дугайында керээге Улан-Баторга ат салган.

Ынчаарга 1925 чылдың декабрь айда Революстуг аныяктар эвилелиниң бирги Бүгү-тыва хуралы болган. ТАРН ТК-ның Чингине секретары Монгуш Буян-Бадырды намның болгаш чазактың мурнунда ону удуртуп, одарның өмүнээзинден бүгү айтыгларга харыылаан. Ынчангаш ТАРЭ ТК-ның баштайгы составынга киргеп болгаш хүндүлүг өреэчи кылдыр соңгаан. М. Буян-Бадырды 1927 чылда ТАР-ның сан сайыды апарган.

М. Буян-Бадырды кандыгдаа албан-дужаалга ажылдап турган, бодунуң хүндүтнелдиг ат-алдары-биле ламаизмни чопсүүн, деткип турганы билдингир. Чогумна ынчангаш ол 1929 чылда ламалар чыныгына сарыг-шажынны камгалап чугаалаан.

Үстүнде айыттынган үүлдерни алгаш көөрге, Монгуш Буян-Бадырды гун-ноян бодунуң төрүмелинден мерген угаанныг боор, чүвени баш удур шын көөрүнден политиктиг ажыл-чорудулгаларынга эң бедик албан-дужаалга четкен кижи боор турар-дыр. Ол тываларның, орустарның болгаш моолдарның-даа аразынга ат-алдарлыг, хүндүткелдиг боор турган. Оон үезинде республиканың үш Конституциязын хүлээп алган. Ол бодунуң чуртунуң бүрүнгаар хөгжүлдезинге чоорту чаартылгаларны кылып турган, хөй ажыктыг үүлдерни кылыр аргалыг турааан, чаа байдал тургустунуп эгелеп турган. Чижээ, ССРЭге албадап-дужаар система улам быжыгып, Сталинге чүүрүп чорук кызыгаар боп калбарган. Ол бүгү Тываның ажыл-херектеринге чогуур салдарны халдаткан.

1928 чылдың төнчүзүнде — 1929 чылдың эгезинде ТАРЭ-ниң IV съездизинге Монгуш Буян-Бадырдының баштааны «барыын үзелдиг» дээр кижилерниң политиказын өлүп хөй намчыларның өгүлү-биле шыгыты шугумчүлээн. Оон соонда ТАРН ТК-ның болгаш ТКК-ның каттышкан II пленумунга «барыын үзелдиглериниң» политиказын база бурыы шапкан, ТК-ның составын чаарткан. Дараазында үеде намга калбак арыглаашкын болган. Оон түннелинде намның VIII съездизинге И. Ч. Шагдыржап болгаш С. К. Тока олар ТК-ның секретарларынга соңгуткан. Намның болгаш чазактың удуртулгазынга «чоонирер» дээр, кижилер кирген болгаш оларның чамдыктары Чоон чүктүн ажылчы чоннарының коммунистиг университелиниң баштайгы доокчуулары болганнар. Олар С. К. Тока, О. С. Шагдыр-Сурун, С. Т. Танов болгаш өскелер-даа. Олар ТАРНың кежигүнү болуру-биле калы ВКП (б)-ниң база кежигүнү болбушаан. Ийи дакпыр партийжи удуртуганың, Коминтерниң айтыышкыннарын хамыг чокка күүсеп турганнар. Чогум-на оон чыгырыгнан Коминтерниң Күүскомунуң Чоон чүк секретариадының Коллегиязы ТАРның VIII съездизинин шинтпирлерин бурыыг-биле чүүлдүг деп санаан.

Чаа политиктиг агымның талалакчылары Монгуш Буян-Бадырдыны кара сарыыты-биле чок кылгаш, баштай политика талазыбиле, а оон соонда — бодун өлүргеннер.

Ынчаарга С. К. Токаның непередип турганы ышкаш, ону «политика талазыбиле өскерлиичел», тозартайлаарга, үзел-бодалың принцип чокка, дүрген чайыылдыр, болгаш байдалың аайы-биле хөделип деп бурыыладып чорун дээрге бистин болган турарывыс-биле алырга, үндезин чок чорук-тур.

Монгуш Буян-Бадырды бодунуң улузунуң болгаш күрүнезиниң сонуургалдарынга болгаш эрге-ажыктарынга шынчызы-биле бараан болган. Революцияның чылдарында ол чоннуга хостуг-шөлээн амыдыралды хандырар, калбак демократтыг принциптерни боттандырып чорудар дээш бүгү-ле үүлдерни кылып, ангы талазы-биле кызыы эрге-ажыктарны барымдаалаарындан ойталаан турган.

Владимир ДУБРОВСКИЙ.
ККПИ-ниң доцентизи, тоогу эртемиериниң кандидады.

СПОРТ: маргылдаа эртсе-даа

БАГАЙ ОРГАНИЗАСТААНЫНДАН

Хостуг хүрешке Кызыл хоорайның бирги чери дээш ажык маргылдаа чоокта чаа эткен. Анаа Кызылдың өредилге черлериниң болгаш республиканың спортчу ниитилелериниң 50 ажыг мөгелери киришкен. Анаа киржири хостуг болган төлээде Сүт-Хөлден, Чөөн-Хемчиктен, Тес-Хемден база спортчулар келген.

Чаңгыс хүн дургузунда эткен маргылдааның түнелинде тиилекчилер илерээн. Делегей чергелиг спорт мастери А. Доржунуң өреникчизи Артыш Доржу чиик дескиге тиилээн. Хоочун мөге В. Биче-оолдуң оглу Буян, түннел салыгла Россия кубогунуң эдилекчизи, спорт мастери Аян Онларны сан талазы-биле арыг октап алгаш, көрүкчүлерни чараш хүрежири-биле сонуургаткан. Буян эткен кузун профэвилелдериниң спорт ниитилелиниң төп төвүлелиниң шилилде маргылдаазынга киришкеш, анаа бирги черни эзлеп, тыва мөгелериниң аразында (16 хаалыг) спорт мастериниң нормативин күүсеткен баштайгы спортчу болуп турар. Оон тренери Толбан Самдан Тывала база-ла шыырак мөгелериниң бирээзи. Буян ам Кызылдың 9 дугаар школазының онгу клазында өренип турар. Ол школаны доскаш, адазының изин салган. Москваның күш-культура институдунче кирер сорулгалыг.

Башкы институдундан Роман Сереэлар, Бежендей Күкүгет, агроуниверситетти филиалынан Чадамба Чимит-Доржу, Уран-оол Донгак, Маадыр Монгуш, КПИ-ниң Кызылда филиалынан Артем Чамбал, Сүт-Хөлден Валерий Ондар, олар тус-тус деңзилерге тиилекчи болганнар. Оларга тус-тузуна 80-80 рубльди база дипломнарны шаңнал кылдыр тывыскан.

Хүрежип турар мөгелериниң сөолгү үеде аргалары дыка эскей дээрзин бо маргылдаалар көргүскен. Оларның аразында талантылыг мөгелер үнүп орар дээрзи илдем.

Ындыг-даа болза, маргылдааны организастаарында четпестер бо удаала хөй болганын айтыр херек. Хоорайның спорт комитеди бо маргылдааны чарлап алгаш, оон чалалгаларын районнарже дыка орай чоруткан. Оон түннелинде баш удур киреп ужурлуг чагыглар келбээн. Судья коллегиязын тозаратпаанындан, маргылдааны кымнар эрттирери билдинмес турган. Оны субботада он шакта эрттирер турган. Ындыг-даа болза, аваа киржир ужурлуг студентилер, сургуулдар кичээлден баш удур хостаалыр арга чок болган. Ынчангаш оларның дыка хөй маргылдаага киришпээн. Хоорайның спорт комитединиң даргазы В. Хопров сүзүк коллегиязының чуралыга боду келбээн. Маргылдааны коммерциялыг кылдыр эрттирип, анаа команда бүрүзү 60 рубльди салыр турган-даа болза, организас чок болганындан, кым-даа акша-төгерик салбаан. Моон түннелинде команда талазы-биле түннелер үндүртүнмейн барган. Маргылдааны эрттирер мурнунда хоорай ниитинге, радиога, солунга чарлаанындан көрүкчүлер дыка эвээш болган.

Каадыр-оол БИИЛДЕЙ.

Найыралдың харылзаалары

БЫЖЫГ ДОҢНАЖЫГ

Улусчу чогаадылга бажыңына бир-ле ажыл ужун чорумда, ол черниң методист ажылдакчызы Зинаида Байыртыевна Ондар бир өрээлде Тывада өөренип келген моол студентилер, сургуулдар-биле чугаалажып, концерт белеткээн тур. Чай аразында оон-биле ужурашкаш, чүнү канчап турарын сонуургаан мен.

— «Ийи дагның бажы ырак эвес-даа бол, дээшпес, ийи кижиниң аразы ырак-даа бол, көрүү бээр» деп тыва улустуң үлегер домаа шынын-на сөглээн. Кызыл хоорайның дээди, ортумак өредилге черлериндe моол оолдар, кыстар өөренип турар. Оларны чыгаш, концертин белеткээш, кызылчылар-биле ужуражыр сорулгалыг мен. Уавас бо-ла бажыңга найыралдың концерти болур. Моол болгаш тыва улус шаанзан тура найыралдыг харылзаалыг. Ол найыралдың доңу быжыг дээрзин баштыкаарыыс от — дээш, ажылын уламчылай берди.

Дыштаныр хүн. Улусчу чогаадылга бажыңының концерт залының сценазында моол национал хептерлиг аныяк оолдар, кыстар. Дынаксанчыг, тааланчыг моол аялгалар куттулуп тургулаан. Сценаның бир азыында бичежек столда «Найыралдың сөңү» деп концерт ужуражылганың башкарыкчылары — Улусчу чогаадылганың культура төвүнүң харыысалгалыг ажылдакчызы, уран үүлдүң хоочуну, ыраажы Зинаида Ондар-биле Моолдуң Баян-Өлгүй аймактың Цэнгел сумузунда Кызылдың күрүнеениң пединститудунуң филология факультединде өөренип турар Гансуу Хинсит найыралды алгап-йөрээген чылыг сөстер-биле концертти эгелээн.

Бот-тывынгыр композитор, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Базыр-оол Чүлдум-Сүрүнүң «Найыралдың сөңү» деп ниитиниң ырыбиле холдарында кадак туткулаан кыстар — бот-тывынгыр артистер ырлажы бээрге, оларның тыва сөстерни арыг адап, хоюг, уяранчыг ырлаарынга көрүкчүлер чайгаар-ла таалаар. Ол ышкаш моол улустуң «Эх, орон» деп төрээн чурт дугайында, «Тываның чаагай чери» деп ырларны бөлүк моол студентилер күүсетти. Моол улустуң «Биэлгээ» деп танцызынга үндезилээн оюн-самны башкы болгаш уран үүүл үнилищелериниң сургуулдары Туяа биле Энхбат ээлгир, кашпагай, чараш күүседирге, оларга байыр чедиришкининиң демдээ кылдыр үзүктел чок адыш часкаашкынары залга диңмиреп турду.

Кайы-даа черге индий киноларны чон көрүксээр. Чүге дээрге ында индий улустуң ырлары, танцысамнары кол черни эзлеп турар ышкажыгай. Ынчангаш индий кино болур дей бээрге, аныяк-өскеннің көвүдей бээринде ужур-ла бар. Моол студентилериниң болгаш көрүкчүлериниң дилээн бүгаар Москвага культура институдунуң доозукчузу, аваа индий танцы ойнаарының тускай өредилгезин дооскан, Улусчу чогаадылганың культура төвүнде методист Джульетта Сундуй индий улустуң танцызын база ойнаан. Оон соон дарый уран үүүл училищезинің сургуулу Ганбат «Хорум-Даг», пединституттуң студентизи Баарсайхан моол улустуң «Бучээри» деп ырларны эки-де күүсеткен. Башкы училищезиниң сургуулдары Аясаа биле Байылмаа олар тыва аялгаларны ятхага ойнавышаан, тыва, моол ырларны бадыыптарга, дынаксанчыг-ла. Ол ышкаш эмчи училищезиниң сургуулу Уранцэцэгтің, автоорук техникумунуң бот-тывынгыр артизи Сансарху оларның күүседилгелерин көрүкчүлер үнелээн.

Кызылда уран үүүл училищезинде баян ойнаарының түр сургуулунда өөренип турар Кара-Сал Энхбат Цэнгэл сумузунда «Ак-Хем» деп улустуң аас чогаал ансамблиниң идепкейлиг киржикчилериниң бирээзи. Ол «Ак-Хем» ансамблиниң артистери-биле Тывага ийи катап аалдап келген. Удавас баянистер күрүзүн дооскаш, чанар деп турар. Ол бо удаала тыва улустуң «Теве-Хая» болгаш «Чоргааралдың ыры» деп ырларны күүсеткен болгаш харын-даа көрүкчүлер катап ойнаарын дилеп турган. Сөөлгү үеде бистиң школаларывыста орус, англи, моол дылдарны бичии уруглар өөренип эгелээн. Шынап-ла, кижи төлү каяда-даа чоруур дижир болгай бис. Дыл билир болза, кандыг-даа улус-биле найыралдыг, харылзааны тудуп ап, сагыш-сеткилин ханызындан хоорежип-даа болур. Найыралчы концертке моол кыстар орус дыл кырынга «Ай розалар» деп ырны чараш күүсеткен.

Вансэмбэруу, Оргаадай дег ховар эм үнүш, чечек. Ол ыдыктыг чечекти кижи бүрүзү тыппас. Моол улустуң дамчыыр чугаазы-биле алырга, ону каскан кижини чакнык «ойнап» кааптар дээр. Моол улустуң ыныг ыдыктыг чечээ — «Вансэмбэруу» деп ырыны Ганбат биле Байылмаа бедик денелге күүсеткеш, көрүкчүлерниң мактын алган. Ажыы-биле чугаалааргa, моол студентилериниң концертинде өөредилгиг, ажыктыг үүүлдер бар. Олар концертке келиптер национал идик-хевин боттарында ап чоруур. Оон ынай уран талантылыг кижилер чыглып келген деп чүвени кижи дораан эскерер. Шынап-ла, барык зал долу чыгыы көрүкчүлерниң хөй кезии база аныяктар. Рынок үезиниң берге үезинде кижилерге уран талантызын бараалгадып турар Моолдуң Цэнгэл сумузунуң тываларының ажы-төлүнге кижи канчап чоргаарланмас боор. Оларның солун концертин көрүп олургаш, базаар иштинде магазинден арага саткан улусту долганып, «каям, даай, бичии чүве чедирбейн тур бис, немеп көрем» деп диленип чоруур чамдык бистиң аныяк-өскенивисти сактып келгеш, чүгле чүрек саргыыр. Олар чүге моол өөнүктери дег оюн-тоглаага киришпес ирги?

Солун программалыг, найыралга тураскааткан концертти доозуп тура, Кызылда башкы институдунуң студентизи Гансуу Хинсит мынчаар чугаалаан:

— Моолдуң Баян-Өлгүй аймааның Цэнгэл сумузунуң студентилериниң сургуулдарының мурнундан көрүкчүлерге, оларның өөрүнээзинден бүгү тыва чонга найыралдың быжыг доңун, чаагай казыкшылды, бүгү талалыг чеднишкиннерни күзеп тур бис. Ол ышкаш моол-совет-тыва улустарның найыралы хүн дег өшпес болзун! Бүгү кижилериниң киржилгези-биле Тыва Республиканың Президентизи кылдыр Шериг-оол Дизижиковуна Ооржакты сонгуп алдылар. Аваа бис, моол студентилер база өөрүп турар бис.

Республиканың Улусчу чогаадылгазының культура төвү, шынап-ла, кудьтураның бүлүг төвү апарган. Дыштанылга хүнү черле халас эртпес. Кызыл хоорайда дээди болгаш ортумак өредилге черлери, моол өөнүктери дег концерттерин көрүкчүлерге база бараалгадыр боор. Ол чүгле оларның идепкейлиг чоруундан хамааржыр. Ам аваа Байтайга чурттуг студентилер бай-тайгажыларны манап турар. Олар студентилерингe чиик өртектиг аъш-чем аймаан эккээр болгаш акша-төгерик-биле дузалаар. Март 25-те болур студентилер-биле ужуражыга кежээзинге киржип, бай-тайгажыларның концертин көөрүнче далажыңар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ДЫЛДАР ДУГАЙЫНДА

Бо чылдың февраль төнчүзүнде Москва хоорайга Россияның Эртемнер академиязының «Дыл болгаш ниитилел» деп эртем төвүлели, дыл билиглериниң институдунуң национал дыл харылзааларының талазы-биле эртем-шинчилел төвү амгы үеде национал дыл харылзааларының бөгүнгү чугула айтырыгларынга хамаарыштыр бүгү-россия хуралын чыылдырган. Бо улуг хурал ийи конференцияны: 1989 чылда «Амгы ниитилелде национал дылдар болгаш ийи дыл билириниң айтырыглары» база 1990 чылда «ССРЭ-де национал дыл амыдыралының моон соңгааргы сайыраңгайжылылгазының оруктары» деп темалыг конференцияларның уланчызы болган.

Хуралды ажыдып тура, Россияның Эртемнер академиязының дыл шинчилээр институдунуң директору, РЭА-ның кежигүн-корреспондентизи В. М. Солнцев оон сорулгаларын тодарадып чугаалаан. Ук хуралдың сорулгазы — республикаларда национал дыл харылзааларының хөгжүлдезиниң оруктары, оон боттуг негелделериниң (аңгы-аңгы нацияларның саны, оларның чурттап турар байдалдары, кижилерниң социал болгаш экономиктиг хереглелдери) база субъективтиг факторларының (дыл талазы-биле билиглериниң ханызы, аңгы-аңгы нацияларның чоннарының үнелелдиг үүлдери, аваа негелдези) дүүштүрүлгезин тодарадыры.

Республиканда дыл дугайында хоойлулар болгаш программаларны кол-кол угланылышкынарын база национал дыл харылзааларының хөгжүлдезиниң келир үезин өөренип көөру, дылдар дугайында эртем-шинчилел ажылдарының байдалын тодарадыры хуралдың ажылының кол уг-шиннге дүүштүр тургустунган.

Ол хуралдың ажылынга Москва болгаш Санкт-Петербургтуң дыл шинчилекчилери база Россия Федерациязының 13 регионнарындан 65 специалистер киришкен. Тывадан аваа киришкен болгаш санал бергеннер: Ю. Л. Аранчын — «Тыва Республикада дылдар дугайында хоойлуның анализи» деп илеткел-биле, М. Б. Мартан-оол — «Тыва Республикада дыл хөгжүлдезиниң объективтиг болгаш субъективтиг факторларының дүүшкөө» болгаш бо одургуларның автору — «Тыва Республикада национал дыл харылзааларының моральэтиктиг нормалары» деп илеткелдер-биле хурал мурнунга чүве чугаалаан.

Хуралга өске-даа чугаалаан үүлдерде кол айтырыглар регионнарда дылдар дугайында хоойлуларның анализи, национал дылдарның социал хереглелдериниң кызыгаарларының дөгемчин турары, школаларда ийи дылга өредилгениң болгаш кижизидилгениң айтырыглары, шинчилел ажылдарының база кадрларның дугайында болган.

Ниитизи-биле аваа 33 кижи чүве чугаалаан. Мурнуку, эки байдалдыг үелерде безин ынча кижи чүве чугаалап көрбээн.

Тыва делегация боттарының үүлдериниге Тывала национал дыл амыдыралының байдалын, ийи дылды өөредириниң айтырыгларын тоза чугаалаан.

Конференцияның материалдарына хамаарыштыр «Россия Федерациязының республикаларында национал дыл харылзаалары» деп темалыг чыынды номну орче болгаш англи дыл кырынга үндүрери көрүнүгеи. Ол ышкаш Россияның чазаанга национал дыл харылзаларының политиказын хевирлээриниң талазы-биле сумелерни белеткээри көрүнгеи.

Алексей КОСТРИКОВ.
Кызылдың Троицк хүрээзиниң игумени.

Айтырыңар—харыылап берээли

ШИКЛЬГРУБЕР ДЕП КЫМЫЛ?

«Сталин дугайында хөй номнар, үүүлдер орус дыл кырынга бижиттинген болгаш парлаттынган. А Гитлер дугайында Барыын чүк чурттарында 50 ажыг номнар бижиттинген болгаш парлаттынганы солуннардан номчаан мен. Гитлерниң чогум фамилиязы кымыл, ол калчаа, дерзин кижиниң фашистиг партиязының төлээлекчилери дээш 30 чыллар эгезинде сонгулдаларга немецтер үүге бадылааны? Бо айтырыгга тайылбырны солун дамчыштыр бээрин дилеп, Кызыл хоорайның чурттакчызы Сат НУРЗАТ бистиң редакцияга бижээн. Делегей байлалының дугайында лектор-журналист Алексей ДУГЕРЖАНЫҢ тайылбырын моон алаанда допчулап парлаывыс.

Чагаа авторуның бо салган айтырыгларын Россияда болгаш өске-даа чурттарда хөй кижилер сонуургап турганын билир мен. Гитлер дугайында 50 ажыг муң номнар, үүүлдер англи, немец, француз, испан, итали дылдар кырында парлаттынган. Ол номнарның чангызы Россия орус дылга парлаттынганын дыңчаваан мен. Ынчаарга фашистиг Германияның курсаг чер шериглериниң чингине штабының начальниги турган генерал-полковник Франц Гальдерниң (1884-1972) ийи томнуг мемуарын — сактыышкынар ыныдызын 1986 чылда Крымның Ялтага дыштанып турган үемде тус черниң төөгү библиотеказындан номчаан. Гитлерни ол фашист генерал көнүг угаанныг кижи кылдыр көргүзер деп ойлаштканын дораан эскерген мен.

Гитлерниң (1889-1945) ногум фамилиязы Шикльгрубер деп кижи. Национал-социалистиг партия дээр фашистиг организацияны Гитлер болгаш оон талалакчылары 1921 чылда Германияның Мюнхен хоорайынга тургускан. Оон фашистиг партиязының төлээлекчилери дээш 1932 чылдың июль 31-де сонгулдаларның үезинде немецтер хөй балыглаашкынарны берген. 1933 чылда Гитлер — Шикльгрубер (шериг талазы-биле оон бо четчу дужаалы каптал, погрегайларга, унтер-офицер турган, чамдык авторлар ону ефрейтор деп адап турар) 1933 чылда Германияның рейхс-канцлери — чазааның даргазы, а 1934 чылда ол албан-дужаалды президентиниң албан-дужаалы-биле каттыштырган, кызыгаар чок фашистиг эргечатырганы, ёзу-чурумну Германияның бүгү девискээринге тургускан.

Чуртка демократтыг хосталгаларны боой туткан: бирги эзлчегде, немец ажылчын ангының Эрнст Тельман баштаан коммунистиг партиязын, социал-демократтыг партияны хораан, немец уран үүлдүн чогаалдарын, Карл Маркстың, Фридрих Энгельстиң номнарын өртеткен, фашистиг ёзу-чурумга удурланган бүгү кижилерни тудуп хорадаан болгаш Германияның девискээринге концлагерьлерни тургускан. Гитлерниң, Гиммлерниң (1900-1945), Герингниң (1893-1946) тургускан өлүрүкчү күрүне машиназы (шериг, полиция, суд, прокуратура) немец нацияның депшилгелиг кижилерин кам-хайыра чокка ол үеден 1945 чылга чедир ужуткап келген.

Төөгүүлерниң болгаш журналистерниң бодап база бижип турарын ёзугаар алырга, Гитлерниң фашистиг партиязының төлээлекчилери дээш немец сонгукчуларын балыглаашкын бергениниге дараазында байдалдар кол чылдагааннар болган. Биреэзе, делегейниң бирги дайынынга Германия аштырган. Немец улетпүр эзлери Версальдың тайбын керээзиниң (аваа АКШ-тын, Англияның, Францияның, Италияның, Японияның, Бельгияның болгаш оскелериниң-даа, а ол ышкаш бирги дайынга тиилеттирген Германияның төлээлекчилери 1919 чылдың июль 28-те Францияның Версаль хоорайынга ат салган) болгаш Парижтиң тайбын конференциязының (1919-20) негелделерин, шиитпирлерин чажыды-биле үревишаан. Германияның шериг улетпүрүнүң кучүзүн эң кыска хуусаада АКШ-тын, Англияның улетпүр эзелериниң дузазы-биле катап тургузуп алган. Делегейниң бирги дайынынга аштырыышкынның өжээнин негээрин немец хөрөнгитненер шиитпирлеп алган. Шериг машиназын, тозартайларга, Германияның шериг министерствозун (вермахты), чингине штабты тургузарынга, чаа дайын планын чогаалыырга, күүсеткининге шиитпирлиг кадры удуртукчу оларга хөрөк болган. Ынчаарга белен удуртукчу — ефрейтор Гитлер (Шикльгрубер).

Гитлер бодунуң эжелекчи, делегейге тергиндекчи дайын планын агартыр сорулга-биле Чингис-хаанны (Тэмуджин Темучин, 1155-1227) хыдыкчы, өртедикчи, хоозурадыкчы, өлүрүкчү дайыннарын мактап, харын бодун «моол» уктуг кижи мен деп чарлаан. Ынчангаш Гитлерниң арнын, думчуун «славян-моол дүрзүлүг» деп хоозун тоол 30 чылдарда Германияга нептерээн турган. Немец нация шериглери шагдан бээр халдакчы, эжелекчи дайыннарны чорудуп келгении бүгү кижи төрелгеген эки билир. Ынчангаш ол нацияның аныяк салгалдары шериг чурумунга, дужаал күүседиринге кижизиттинген, чаныккан турган.

Национал-социалистиг (фашистиг) партияның кол идеологу философия эртемниң доктору Иозеф Геббельс (1897-1945) Гитлерни алдаржыдарынга, аваа мугулай чүүүр чоруткуу немец улустун, оон аныяктарының ортузунга нептередиринге, оларны төөрериинге шиитпирлиг рольду ойнаан. Геббельс эгезинде Гитлерни тоомча чок көөр турган. Ынчалзажок Гитлерни ол удаваанда гений — улуг угаанныг удуртукчу — фюрер кылдыр санай берген. Ол үеден соңгаар Геббельс Гитлериниң мурнунга Гиммлер, Геринг, Иоахим Риббентроп (1893-1946) ышкаш, сирицейнип турар апарган.

Генерал-полковник Гальдер бодунуң номунга Гитлерни «улуг угаанныг» — гений кижи кылдыр бижээн. Оон соозу шын деп бодаар мен. Шиилерде, киноларда Гитлерни кылыктыг, мелегей кылдыр көргүскен. А Гитлер мелегей кижи турган болза, хөй немец генералдар, фельдмаршалдар оон мурнунга канчап сирицейнип турган деп, барык бүгү Барыын Европа чурттарын кыска хуусаада ол канчап эжелеп апкан деп? Төөгүнүн өөреп турарын ёзугаар алырга, гениилер — шылгараан угаанныг кижилер ийи болукке чарлыр: каржы чоруктун гениилери, буянныг чоруктун гениилери. Ынчаарга Гитлер, а ол ышкаш Сталин — каржы-дерзин чоруктун гениилери болуп турган деп, төөгүчү журналистерниң бижип турары чөптүг деп бодаар мен. Ынчалзажок Гитлер болгаш Сталин олар Чингис-хаанның чартыынга келээн безин четпээниер: Моол күрүнезиниң тургузукчузу барык бүгү Азияны болгаш Чөөн Европаны бодунун үезинде бүрүн эжелеп, чагырып алган турган. Гитлер Германияның шериг-фашистиг күрүнезиниң удуртукчузу турган чылдарында 12 миллиоң кижини узуткаан. Ынчангаш ону 12 миллион катап шаажылап болур турган. А Чингис-хаан — миллион эвес, а миллиард чыгам кижини узуткаан. Ынчангаш ону тывалар «Кезер Чингис» деп алааны чөптүг болгу-дег.

Төөгүчү журналист Лев Наврозовтун 1992 чылдың март 18-те «Известия» солунга бижээнин ёзугаар алырга, Кыдат — Чингис-хаанның эжелээни дөртен чурттарның бирээзи. Ындыг турбуже, Чингис-хаанның төрүттүнген хүнүнден бээр сес чүс чылын Кылатка национал байырлал кылдыр чоокта чаа демдеглээни элдептиг чүве. А Чингис-хаанның моол улустун национал маадыры, шылгараан угаанныг баштыңчызы кылдыр оон тураскаалын Моолга монгежидер деп турары — МАР-ның амгы удуртулгазының иштини херээ ыйнаан.

Генерал-полковник Гальдерниң бижээнин ёзугаар алырга, немец-фашистиг шериглер Сталинградка улуг аштырыышкынга таварышкан соөлүнде бүгү генералдарын, фельдмаршалдарын Гитлер чыып алгаш, чүгле чаңгыс айтырыгны олардан салган: Барыын Европага чаңгыс-даа аштырыышкынга таваржып көрбээн күчүлүг немец шериглерни герман-совет фронтуга аштырып турарының кол чылдагааны чүдел? Ынчаарда, Гитлер алгырбаан, кышкырбаан, кымны-даа кончуваан, үзе кирбээн, мунгаргай болгаш бөчпее берген кичээнгейлиг дыынап олурган — деп, Гальдер бижээн. Бир фельдмаршал турып келгеш, «Орус чуртунуң улуг соогу» моондактаан, өскеан — немец чажар чүүл багай дузалаан, ышкызу — генерал-фельдмаршал Фридрих Паулюстуң (1890-1957) шериглери тылдан эрттир ырай берген деп тайылбырлаан.

Ындыг тайылбырларга Гитлер колдуунда каттышкан, ынчалзажок кол чылдагаан — немец шериг доктриназын ажылдап кылырывыста улуг чазыг кылганывыс-тыр дээн. Тодаргайларга, Сталиниң тургузуп алган күрүнезиниң улустарының кач дег быжыг найыралын, демир дег сагылга-чүрумун чедир көрбээн-дир бис деп, түнелди ол төвүлел хуралга кылган. 200 миллион чурттакчылыг болгаш быжыг эп-найыралдыг Совет Эвилелинге удур 60 миллион чурттакчылыг Германияның дайын чорудары берге дээрзин Гитлер болгаш гитлержилер ылап билгендир. «1943 чылдың чайынында шиитпирлиг тиилеллгени чедип албас болзувусса, өлгенивис ол!» деп, Гитлер алгырган. Ынчангаш 1943 чылдың чайынында советгерман фронтуга тулчуушкуннар эп-не кадыг-дошкун, хан тогуушкуннуг — танкылар, самолеттар, ракеталар дайыны болганын совет шериг начальниктериниң сактыышкынарындан номчаан болгаш билир бис.

Тыва эки турачылар дугайында Гальдерниң номунга каксы аарак база бижээн. Тыва эки турачылар фронтуга чедип келген дугайында медээни немец разведка дораан алган болгаш «хөй моол шериглер келген» деп, генерал-полковник Гальдерге илеткээн. Ынчангаш бүгү Германияга моол дыл билир кижилерни совет-герман фронтузунче дурген чоруткан. А туттурган тыва эки турачыларны кажан байысаарга, олар моол-даа, немец-даа, орус-даа дылдарны билбес болганын Гальдер сактып бижээн. Азияда Тыва Арат Республика деп бичии күрүнеден эки турачылар совет-герман фронтуга ынчаарда келгенин немец командылал чамдык төп совет солунарының медээзиндеп сөөлдүрелип билген.

Чарлалдар салбыразы

КЫЗЫЛДЫҢ БҮЛҮРҮЛГЕЛЕР, ОРГАНИЗАЦИЯЛАР УЛУРТУКЧУЛАРЫНГА ДЫҢНАДЫГ

Өнчүнүң бүгү хевирлериниң бүдүрүлге черлериниң болгаш организацияларының удуртукчуларының

СЕМИНАР-ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛЫГ

1992 чылдың март 31-де Советтер бажыңының хуралдаар залынга (бирги каътта) 13 шакта чыылдырарын улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскому, Чонну ажыл-биле хандырар күрүне комитеди болгаш чонну ажыл-биле хандырар Кызыл хоорай төвү чарлап турар.

«РСФСР-де чонну ажыл-биле хандырар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун күүседир талазы-биле айтырыгларны семинар-чөвүлел хуралга сайгарып чугаалажыр.

Семинар-чөвүлел хуралга киржиринче бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның бүгү удуртукчуларын чалап турар.

Республиканың Улусчу чогаадылга төвү 1992 чылдың апрель 1-де «Каткы бажы каткан эвес» деп уран үүлдүн баштак болгаш шоодуглуг кежээзинче чалап тур. Программада — К.-Э. К. Кулажы, Кежиктиг Демирроол, Монгуш Борис, Салчак Александр, Монгуш Дарый болгаш «Күзел» театры, уран үүүл училищезиниң сургуулдарының база өске-даа артистерниң киржилгези-биле баштак шоодуглуг театржыткан көргүзүглер, пародиялар, танцы, ырылар. **Эгелээри 17 шакта. Билеттерни Улусчу чогаадылга бажыңының (ДПП) III каалында, 8 дугаар өрээлде садып турар. Билет өртээ 8 руб.**

ДООЗУКЧУЛАРГА ДЫҢНАДЫГ

Улуг-Хем районнуң Шагаан-Арыг № 2 школадының 1967 чылда доозукчуларының ужуражылгазы 1992 чылдың май 29-та Шагаан-Арыгга болуп эртер.

Оргкомитет.
Тел. 2-12-27, 2-12-04.

КИНО

МАРТ 25-те

«НАЙЫРАЛ»: «Виват, гардемарины!» (2 серия-лыг) 9.30, 15.10, **«Океан»** (2 серия-лыг) 12.20, 18.00 ВИДЕОЗАЛ: **«Рядом с тьмой»** 9.50, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Принцесса — Павлин» 11.00, **«Приговорённые к убийству»** 12.50, 14.40, 16.30, 18.20 шактарда.

Индекс 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи Министрлер Чөвүлели, «Шын» солунуң редакция коллективи.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның коллегиязы: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эргеп.

Редакцияның телефонлары:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; Кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93;
КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16, культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-41-23; — 3-34-57; очулга — 3-34-29; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-36-82; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

АГАР САНЫ «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының хереглериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тиражы 29295 экз.

Чагыг № 58.